

Verslag Studiedag COR – FKR – KAR

27 september 2017

1. Opening

De heer Peters opent de vergadering en heet de aanwezigen als volgt welkom.

Geachte zusters, broeders, paters, dames en heren, hartelijk welkom op onze jaarlijkse themadag, wederom in samenwerking met de FKR, dus het welkom spreek ik namens de leden van de FKR en COR uit. Fijn dat u weer in zo'n grote getale naar Den Bosch bent gekomen voor een naar wij hopen interessante dag.

Het thema van deze dag, vooral van het ochtenddeel is 'betekenisvol leven'. Aanvankelijk hadden wij een andere titel: het voltooide leven, maar na enige discussie in de COR hebben wij die titel vervangen door 'betekenisvol leven'. Want wij wilden vandaag niet de nadruk leggen op de maatschappelijke en ethische discussie over het al dan niet actief in kunnen grijpen in het leven van mensen, die hun leven als voltooid beschouwen. Waarmee we overigens niet ontkennen, dat wij in onze sector ouderen tegenkomen met die wens. Daarmee zullen zorgverleners mee om moeten weten te gaan. Het onderwerp 'betekenisvol leven' kan een interessant thema zijn voor méerdere groepen en generaties in onze samenleving. Vandaag wordt het onderwerp geplaatst tegen de achtergrond van ontwikkelingen binnen en in de omgeving van oudere religieuzen, in het streven naar kwaliteit van leven. Dat houdt ook in het streven naar een betekenisvol leven. Dat was het toch voor naar ik aanneem de meeste religieuzen en wat zou het mooi zijn, als dat nog steeds zo is.

Ik merk op, dat de zorg voor de steeds groter en ouder wordende groep ouderen nog steeds in het middelpunt van de belangstelling staat. Of die gedachten van ouderen over het voltooid zijn van hun leven daarmee samenhangt, is een interessante vraag. Ouderen zijn meer op zichzelf en hun eigen netwerk aangewezen, als het gaat om ondersteuning in hun laatste levensfase. Tegelijkertijd is het een algemene opvatting, dat de zorg in de instellingen verschaald is. Het is echter goed te constateren, dat de kwaliteit van zorg voor ouderen langzamerhand weer in een ander daglicht komt te staan, dan pakweg 5 jaar geleden het geval was. Toen werd er vooral naar het prijskaartje van het 'product' gekeken en te weinig gedacht aan het gezegde 'alle waar naar zijn geld'. Dat men door schade en schande wijzer is geworden, blijkt inmiddels.

U heeft het in de achtereenvolgende nummers van het COR-nieuws kunnen lezen, zoals:

1. Sinds december 2017 is er een nieuwe Governance code, die waarborgen moet bieden voor een beter bestuur en beter toezicht gericht op goede zorg, het realiseren van de maatschappelijke doelstelling van zorgorganisaties en maatschappelijk vertrouwen; de Inspectie let ook extra op de rol van de bestuurder en het intern toezicht.
2. Het besef dringt door dat de voorzieningen niet alleen gericht moeten zijn op praktische hulp, maar dat aandacht voor de ouderen zeker zo belangrijk is. Door meer personeel op de werkvloer en door het stellen van normen. Ik hoor u denken, maar dat extra personeel moet er wel zijn. Dat is er inderdaad nog niet, maar er is een Personeelspact voor de Ouderenzorg in ontwikkeling dat antwoord moet geven op de steeds nijper wordende vraag.
3. In het in 2015 gelanceerde programma 'Met Waardigheid en Trots' hebben we het weer over liefdevolle zorg, uitgeoefend door medewerkers, die met trots zorg verlenen. Tijdens een eerste evaluatie begin 2016 wordt er gesproken over een grote stap die verpleeghuizen hebben gezet: er is sprake van meer transparantie en zorgverbeteringsplannen, die minder een papieren last zijn dan voorheen. De papieren tijger wordt getemd.

*) de PowerPoint presentaties worden niet meegestuurd maar zijn te vinden onder 'studiedagen' op www.knr.nl

4. Op basis daarvan is het begin 2017 nieuw kwaliteitskader verpleeghuiszorg vastgesteld. Het doel van dat kwaliteitskader is drieledig: wat mag de cliënt en zijn naaste verwachten, aanbevelingen voor kwaliteitsverbetering en het versterken van het lerend vermogen en het is de toetssteen voor extern toezicht (Inspectie en de zorginkoop).
5. De extra middelen die zijn vrijgemaakt voor het Deltaplan Dementie, waarmee onderzoek naar en begrip voor de groeiende groep ouderen met deze aandoening mogelijk wordt.

Het wordt beter dus. Wij houden u van deze ontwikkelingen op de hoogte, zoals u van ons gewend bent in ons COR-nieuws. Misschien ben ik te optimistisch en wilt u reageren met een 'ja maar.....' en kunt u mij tegenspreken met ontwikkelingen die het tegenovergestelde beweren, maar toch. Misschien zou u ook willen zeggen, dat de dingen die ik opnoemde betrekking hebben op de zorg aan ouderen die in de instellingen verblijven. Dat is zo, maar ik zie dat er ook aandacht is voor de ouderen die thuis wonen. De gemeente Rotterdam bijvoorbeeld richt zich actief op ouderen thuis en probeert vereenzaming tegen te gaan. En noodgedwongen betekent het langer thuis moeten blijven wonen van ouderen, ook elders dat aandacht toch uit het eigen netwerk moet komen en dat het van belang is bijtijds daaraan te werken. Ik vind ik het bemoedigend dat we minder praten over dat 'prijskaartje' dat hangt aan het geven van aandacht en meer over het geven van zorg in de zin van iets voor iemand te kunnen betekenen. Een inmiddels overleden rector van een zorgcentrum, die ik heb gekend, had als lijfspreuk, 'zolang je iemand aandacht geeft, wil hij nog niet dood'. Dat moet bij u goede gedachten oproepen aan de tijd waarin u als religieuzen, onder andere in de zorg, veel heeft kunnen betekenen voor hulpbehoevenden. Een tijd waarin zorg vanzelfsprekend uit aandacht en menslievendheid voortkwam. Aan een tijd waarin u voor velen betekenisvol was en hen liet merken, dat zij iets voor u betekenden.

En hoe is het nu gesteld met dat betekenisvolle? Ik weet dat veel, zo niet alle congregaties bezig zijn met hun voltooiingsfase. In die fase ook staan voor de vraag 'hoe kunnen wij als congregatie nog betekenisvol zijn voor anderen en vooral ook voor elkaar'. Sommige congregaties zijn daarbij, gezien het aantal leden al heel ver in die fase. Andere proberen te anticiperen op de nog komende fase. Mijn motto daarbij is: 'je moet een toekomst blijven zien en deze niet ondergaan, maar maken!' Een voorbeeld uit de praktijk. In juni van dit jaar vierde de congregatie van de zusters van de H. Juliana van Falconieri in hun voormalige klooster in Heiloo haar 100-jarig bestaan met de nu nog overgebleven zeven zusters. Het bestuur houdt zich al enige jaren bezig met die voltooiingsfase. Die voltooiing wordt door hen niet zozeer gezien in de betekenis van het platte 'afmaken', een synoniem voor voltooien, eerder in de betekenis van het vol in toei zetten, streven naar een waardig einde. Dat begint met alle aandacht voor de zorg tot en met de laatste zuster. Dus voor lichaam en geest, zoveel mogelijk gericht op de invulling van hun wensen voor hun religieuze leven. Door dat leven nog zoveel als het kan betekenisvol te laten zijn mag! De congregatie verkeert in de gelukkige omstandigheid dat ze nog voldoende middelen hebben om doelen te kunnen ondersteunen, waarmee zij voor anderen nog iets kunnen betekenen. Tegelijkertijd vond het bestuur, dat er iets moest achterblijven, dat herinnert aan hun betekenisvolle leven als congregatie. Zo is er in 2015 een DVD verschenen, onder de titel 'Zusters met de Witte Schorten', waarin de zusters vertellen over hun werk in de gezinszorg. In 2016 verscheen het boek over de congregatie 'Geloven met Hart en Hand', waarin de geschiedenis van de congregatie is beschreven. Bij gelegenheid van hun eeuwfeest werd een geel/witte tulp gedoopt met de naam van de H. Juliana van Falconieri en bood de gemeente Heiloo de congregatie een straatnamenbord aan met daarop de naam van een in ontwikkeling zijnde hofje: het Juliaantjeshofje. Daarmee is de betekenis van de congregatie vereeuwigd. Tot zover mijn voorbeeld uit de praktijk.

Onlangs was er een bijeenkomst van voorzitters en ambtelijk secretarissen van de KNR-commissies COR, FKR, KAR en PIN, die de komende jaren de koepel Beheer & Bestuur gaan vormen binnen de KNR. Daarin heb ik gezegd, dat de COR, in al zijn varianten van COR en VOR, zich weliswaar altijd heeft beziggehouden met wet- en regelgeving en de daaruit voortvloeiende mogelijkheden en onmogelijkheden voor de ouderenzorg aan religieuzen en dat nog steeds zal blijven doen. Maar dat dat werkterrein zich wat heeft verbreed. Want als we het hebben over mogelijkheden en onmogelijkheden voortvloeiend uit wet- en regelgeving hebben we het gauw over geld. Alsof goede ouderenzorg alleen maar mogelijk is met voldoende financiële mid-

delen. Daarom ben ik en hopelijk u met mij, blij met het thema van deze dag. Betekenisvol leven, houdt toch in dat mensen voor elkaar iets kunnen betekenen en aandacht is een uiting daarvan. En dat blijft mensenwerk, of zou het werkelijk zo zijn, dat een robot, dat in de toekomst kan overnemen ...?

In mijn inleiding gaf ik u mijn invalshoeken en kijk op betekenisvol leven voor ouderen in zijn algemeenheid en congregaties in het bijzonder. Er zijn andere invalshoeken en daarvoor hebben wij twee inleiders uitgenodigd. Ik kom daar zo op terug. Ik neem eerst van de gelegenheid gebruik u op de hoogte te stellen van een gewijzigde samenstelling van de Commissie COR. Zoals u gelezen heeft in het COR Nieuws zijn wij na het vertrek van Wien Pijnenburg, dat ik u in mijn inleiding van de vorige meldde, weer versterkt met de heer Peter Beijers. Hij kon vandaag helaas niet aanwezig zijn en u moet het doen met zijn voorstellen in een van de vorige COR-nieuwsbulletins. Voorts moet ik u mededelen, dat Zuster Greet van de Burg na vele jaren van trouwe dienst voor onder andere de COR om gezondheidsredenen de commissie verlaat. Dat betreuren wij. Wij hebben in juli van haar afscheid genomen. Inmiddels zijn wij bezig met een opvolgster uit religieuze kringen. Zodra wij dat rond hebben doen wij daarover mededeling in het COR nieuws. Ik wil graag onze inleiders van vandaag hartelijk welkom heten: Carlo Leget en Els van Wijngaarden. U hebt al iets van hun hand kunnen lezen in ons COR-nieuws.

2. Zorg om betekenis – de heer Carlo Leget

De heer Peters introduceert de heer Carlo Leget. De heer Leget is vanuit de theologie terecht gekomen in de medische ethiek. Na zes jaar aan het UMC St. Radboud gewerkt te hebben als universitair docent Medische Ethiek is hij sinds 1 januari 2009 actief al universitair hoofddocent Zorgethiek in Tilburg en sinds 2011 ook verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek (UvH). Per 1 september 2012 is hij benoemd tot hoogleraar Zorgethiek en Geestelijke Begeleidingswetenschappen aan de UvH. De afgelopen jaren ging zijn aandacht vooral uit naar ethiek en spiritualiteit in de palliatieve zorg. De inspiratie daarvoor deed hij op in het praktische werk in verpleeghuizen. De heer Peters geeft het woord aan de heer Leget.

De heer Leget dankt de heer Peters voor de gelegenheid hier het woord te voeren. Aan de hand van een PowerPoint presentatie

(<http://www.knr.nl/UserFiles/File/COR%20-%20zorg%20om%20betekenis.pdf>)

wil hij de aanwezigen meenemen in de vraag wat goede zorg is en welke rol zingeving hierin speelt. Hij zal proberen de aanwezigen mee te nemen in de manier waarop hij naar zorg in de breedte aankijkt. Wanneer we kijken, praten, denken of doen handelen we altijd vanuit een bepaald perspectief. Soms vergeten we dat en denken we dat onze handelingen neutraal of objectief zijn. Dit is echter nooit het geval; er is altijd sprake van een bepaalde compositie. De zorgontvanger dient centraal te staan in de zorg. Het is belangrijk om naar hem of haar te luisteren. De heer Leget verwijst naar Robert Pope (1956 – 1992), een Nova Scotia kunstenaar die op 36-jarige leeftijd overleed aan Hodgkin, kanker van het lymfatische systeem. Hij heeft ruim tien jaar tegen deze ziekte gestreden. Hij heeft zijn eigen patiëntenperspectief op een inspirerende manier in schilderijen gevangen. Het is van groot belang om dat perspectief centraal te stellen.

Inleiding

Komt een vrouw bij de dokter. Ze is 45 jaar en maakt zich zorgen. Verdachte onregelmatigheden in haar rechterborst. De dokter bekijkt haar borst en stelt voor om de jaarlijkse mammografie iets te vervroegen. Een week later zit ze in het ziekenhuis. Daar wordt ze opgehaald door een jonge medewerkster die haar meeneemt naar een ruimte om zich te ontkleden. Ze vraagt aan de vrouw of er borstkanker in de familie voorkomt. Het lukt niet goed om een foto te maken. De medewerkster is daar niet zo handig in. Ze verontschuldigt zich en zegt dat ze niet zo ervaren is. Ze gaat een tweede medewerkster erbij halen. Deze geeft wat aanwijzingen en helpt. Ze vraagt aan de vrouw of deze afgevallen is. Terug in de wachtruimte wil de medewerkster nog even voelen. Het blijkt dat de foto technisch goed gelukt is, maar moeilijk te beoordelen. Daarom wil men graag een echo maken. Wellicht nog een MRI. Vrij snel daarna wordt de vrouw opgehaald door een andere medewerkster. Deze brengt haar naar een nieuwe ruimte. Daar komt naar enige tijd een medewerker.

Deze vraagt aan de vrouw of zij wel eens vaker een echo gehad heeft. Verder zegt hij weinig. Na het onderzoek zegt hij dat hij de foto's aan zijn baas laat zien. Na een tijdje komt hij terug en zegt dat het goed is. Bij navraag bedoelt hij dat hij geen bijzonderheden gezien heeft. De vrouw vraagt of de MRI nu niet nodig is. De medewerker zegt dat hij dit met zijn baas zal bespreken. Dat zal in het verslag komen. De vrouw vraagt of ze over vijf dagen nog de huisarts moet bellen voor de uitslag. 'Dat kun je doen,' zegt hij.

Deze lezing heeft als titel 'Zorg om betekenis'. Betekenis is datgene waar het in de geesteswetenschappen om draait. Volgens een klassieke onderscheiding van Wilhelm Dilthey gaat het in de geesteswetenschappen om verstaan (begrijpen van betekenissen), waar het in de natuurwetenschappen gaat om verklaren (verklaren van oorzakelijke verbanden). De wijze waarop wij in onze cultuur de zorg georganiseerd hebben is op natuurwetenschappelijke leest geschoeid. We kunnen veel verklaren. We kennen de oorzaken van verschijnselen. Daarmee kunnen we ingrijpen in de loop der dingen. Dat levert grote winst op. Maar verklaren heeft een eigen dynamiek van oorzaken, gevolgen, doelen en resultaten. Die dynamiek drukt niet zelden betekenis weg. Een eenvoudig voorbeeld hiervan is de medische student die beweert dat liefde slechts een chemische reactie is. De verklaring neemt de plaats in van de betekenis. Een grove vorm van reductie die wel moet uitlopen op zinloosheid. Wanneer het verklaren losraakt van het begrijpen wordt er dus een prijs betaald. Over die prijs maak ik mij zorgen, want die prijs wordt ook in werkelijkheid nogal eens betaald, door zowel zorgvragers als zorgontvangers. Uiteindelijk betalen we die prijs dus allemaal. Vandaar de titel van deze rede: 'zorg om betekenis'.

1. Zorgethiek

Ethiek is een discipline, onderdeel van de filosofie, waarin nagedacht wordt over het menselijk handelen onder het opzicht van goed en kwaad. Wie wil nadenken over handelen onder het opzicht van goed en kwaad, is in de eerste plaats afhankelijk van wat er in beeld komt van dit handelen. Het verhaal waarmee ik deze rede begon is een vertelling uit eerste hand. Een verhaal vertellen is een compositie maken. Er worden bewust of onbewust zaken in beeld gebracht of weggelaten. Er wordt een beroep gedaan op een denkbeeldige luisteraar. Het is in eerste instantie dan ook de vraag of wij voldoende informatie hebben door de wijze waarop het verhaal nu verteld is. Het zou kunnen zijn dat het verhaal zoals dat nu verteld is wel over handelen gaat, maar eigenlijk nog niet prijsgeeft wat de betekenis is van dat handelen. Het verhaal mag op het eerste gezicht min of meer af lijken te zijn. Het heeft een kop en een staart. Er is een klein plot te ontdekken. Er wordt verteld over een reeks van gebeurtenissen waarin een logisch en causaal verband waar te nemen is. Een vrouw heeft mogelijk borstkanker en laat zich onderzoeken. Daar komen verschillende zorgverleners aan te pas. Die doen allemaal hun werk. Het gevolg is dat er kennis ontstaat: u heeft waarschijnlijk geen kanker. Wie met deze analyse genoeg neemt, zou tot de conclusie kunnen komen dat hier eigenlijk niets bijzonders aan de hand is. Niet iets waar een ethicus bij nodig is. Op deze wijze organiseren we nu eenmaal onderzoeken in een hoogtechnologische samenleving als de onze. Maar misschien leggen we ons dan iets te snel neer bij het perspectief en de uitsneden van de denkbeeldige verteller. Dezelfde gebeurtenis kan namelijk ook heel anders verteld worden. Laten we nog een keer naar hetzelfde verhaal luisteren, maar nu vanuit een ander perspectief.

2. Een ander perspectief

Vorige week ben ik naar de huisarts geweest omdat ik me ongerust maakte over mijn rechterborst. Hij stuurde me door naar het ziekenhuis. Ik zag daar vreselijk tegenop. Ik haat dat soort onderzoeken. Het is akelig om onder zo'n apparaat platgedrukt te worden en doet pijn. Ik ben doodsbang dat ze wat vinden. Ik loop daar al wekenlang over te piekeren. Eenmaal in het ziekenhuis wordt het er niet beter op. Het meisje dat mij helpt, vraagt of er borstkanker in mijn familie voorkomt. Heeft zij mijn dossier dan niet gelezen? Vervolgens blijkt ze nauwelijks ervaring te hebben met foto's maken. Het lukt van geen kanten. Ik voel me niet professioneel geholpen, terwijl ik mij zorgen maak. Mijn moeder heeft borstkanker gehad. Ik heb onlangs een goede vriendin aan borstkanker verloren. Ik heb het gevoel dat ik niet serieus genomen word. Dan komt een ander meisje helpen. Die vraagt of ik afgevallen ben. Hoezo? Kent die dan wel mijn dossier? De foto lukt uiteindelijk wel, maar dan willen ze nog een echo maken. Het meisje zal de radioloog bellen. Dan komt een arts binnen en die vraagt of ik al eens eerder een echo gehad heb. Kent die

mijn dossier dan weer niet? Later blijkt dat hij niet de radioloog is, maar waarschijnlijk een co-assistent, want hij moet de foto's aan zijn baas laten zien. Als hij terugkomt zegt hij dat de foto's goed zijn. Hoezo? Technisch goed? Of kunnen ze niets vinden? Als ik hem vraag of ik de huisarts nog moet bellen zegt hij: 'Dat kun je doen.' Snapt hij dan niet hoeveel zorgen ik me maak? Ik voel me echt totaal niet gerustgesteld. Vijf mensen zijn met me bezig geweest, maar ik heb niet het idee dat iemand overziet wat er met mij aan de hand is. Ik kan nu nog een week lang in spanning zitten voordat ik de huisarts mag bellen.

Hetzelfde verhaal vanuit een ander perspectief verteld. Door het andere perspectief komen andere zaken in beeld. Begrijpen we nu meer van dit verhaal? Zijn we nu dichter bij wat zich in de werkelijkheid heeft afgespeeld? Kunnen we nu beter nadenken over het goed en kwaad in het handelen dat hier plaatsgevonden heeft? Hoe ethici nadenken over wat hier verteld wordt, is geheel afhankelijk van de meer uitgewerkte opvatting van ethiek die zij hanteren. En in de tweeënhalf duizend jaar waarin de ethiek zich in West-Europa ontwikkeld heeft, zijn er vele uitwerkingen tot stand gekomen. We kunnen dus vele kanten op. Het is dan ook de vraag welke kant wij op willen. Want ethiek speelt zich niet in het luchtledige af. Ethiek beoefenen is zelf ook menselijk handelen waarover nagedacht kan worden. Het neemt zelf ook een maatschappelijke positie in. Het wordt al dan niet gefinancierd en dient ook verschillende belangen. Er is geen neutrale positie of stormvrije zone. Dit besef, dat ethische nadenken altijd belangen dient, is diep geworteld in de jonge stroming die sinds een kleine dertig jaar bekend staat als zorgethiek. De wortels van de zorgethiek liggen in de psychologie en het feminisme van de jaren 70. Als beginpunt wordt vaak het werk van Carol Gilligan gezien. Gilligan ontdekte in het werk van ontwikkelingspsycholoog Lawrence Kohlberg een grote eenzijdigheid die een vertekend beeld gaf van de morele ontwikkeling van kinderen. Die vertekening was die gebaseerd op het feit dat Kohlberg in zijn promotieonderzoek alleen jongetjes onderzocht had. Op grond hiervan ontwikkelde hij een schaal van morele ontwikkeling. De hoogste schaal die bereikt kon worden leek verdacht veel op het denken van Immanuel Kant in wiens ethiek abstractie, rationaliteit en universaliteit hoog in het vaandel staan. Toen Gilligan zowel jongetjes als meisjes een morele dilemma's voorlegde en keek hoe deze gingen redeneren, bleken jongetjes structureel hoger te scoren. Gilligan ontdekte dat de meisjes in hun morele denken een andere route volgden. Ze gingen niet de kant op van abstracties en van een individualistisch mensbeeld waarin de gedachte van rechtvaardigheid centraal stond. Hun ethische denken ging veel meer uit van de idee dat mensen verbonden zijn in relationele netwerken waarbinnen zij voor elkaar zorgen, verantwoordelijkheden jegens elkaar hebben en al pratend tot praktische oplossingen kunnen komen. Ethisch nadenken, en het nadenken over ethisch nadenken, zijn dus niet waardevrij, maar kunnen in bepaalde vormen de positie van mannen versterken ten koste van vrouwen. Gilligan's boek maakte in de jaren '80 veel discussie los in wat bekend werd als het justice-care debat. Natuurlijk stond hier ook een belang op het spel, namelijk de positie van vrouwen. Tegenover het mannelijke denken in termen van rechtvaardigheid, werd het vrouwelijke denken geplaatst waarin zorg centraal stond. Het is de grote verdienste van Joan Tronto geweest om dit debat open te breken en de tegenstelling te overstijgen in haar boek *Moral Boundaries* uit 1993. Ook dit boek is geschreven vanuit de sterke overtuiging dat ethisch nadenken altijd gesitueerd is. Als politiek filosoof is Tronto buitengewoon gevoelig voor machtsverschillen en conflicten die in iedere samenleving aan de orde zijn, en waarin de ethiek zijn steentje al dan niet bewust bijdraagt. Tronto beschouwt het begrip zorg als een centraal en waardevol gegeven in het menselijk samenleven. Ze vat zorg breed op als 'een menselijke activiteit die alles omvat wat wij doen om onze 'wereld' zo in stand te houden, te continueren en te herstellen dat we daarin zo goed mogelijk kunnen leven. Die wereld omvat onze lichamen, onszelf, en onze omgeving, die we alle proberen samen te weven in een complex, leven-ondersteunend web'. Volgens Tronto is zorg een geweldig humaniserende praktijk die op 1001 manieren de wereld helpt leefbaar te maken. Het probleem is echter dat we dit niet zien, niet benoemen, niet benutten, en dat zorgpraktijken bovendien onrechtvaardig verdeeld zijn en gewaardeerd worden. Dat komt door de grenzen in ons hoofd, waar de titel van haar boek naar verwijst. Ethisch nadenken is dus niet neutraal. Wie Gilligan en Tronto leest gaat anders naar de wereld kijken. Precies hierin ligt de kracht van de zorgethiek naar mijn idee. Het openen van een kritisch perspectief op de werkelijkheid waarin we gevoelig gemaakt worden voor mensen die buiten beeld gedrukt worden en het onderspit delven. Het begrip 'zorg' speelt daarbij een belangrijke rol als kritisch kijkraam. Een zorgethiek vertrekt vanuit de concrete geleef-

de werkelijkheid. Die werkelijkheid kan de gezondheidszorg zijn – het terrein dat we in onze leerstoelgroep aan de UvH bestuderen – of het onderwijs, justitie, defensie, enzovoorts. Het kritisch kijkraam ‘zorg’ kan uitzicht bieden op welke maatschappelijke praktijk dan ook. Het werk van Tronto verscheen inmiddels 20 jaar geleden. Wanneer zij volgend jaar januari, bij het 25-jarig bestaan van de UvH een eredoctoraat uitgereikt krijgt, zal haar vanuit onze onderzoeksgroep een bundel aangeboden worden waarin teruggekeken wordt op wat er sindsdien gebeurd is in de zorg-ethiek. Dat is veel. Het is overigens een stroming die nog volop in ontwikkeling is, zoals recente discussies laten zien. Wie geïnteresseerd is kan terecht op twee websites die vanuit onze leerstoelgroep opgezet zijn en onderhouden worden: de Nederlandse website www.zorgethiek.nu en de Europese website www.care-ethics.org.

3. Zorgethiek als hermeneutische ethiek

Ik keer terug naar de gebeurtenissen waarmee ik deze rede begon. Enerzijds hebben we nu vanuit de zorgethiek een kader aangereikt gekregen waarmee we kunnen interpreteren wat hier gebeurt. Het kijkraam geeft houvast om na te denken. Voor deze rede wil ik daar nog een element aan toevoegen. Want mijn overtuiging is dat het goede dat binnen de ethiek op het spel staat, slechts waargenomen kan worden door de betrokkenen in zoverre het betekenisvol is. Ik zou de zorg-ethiek daarom tevens willen opvatten als hermeneutische ethiek. Ik zal daarmee een eigen accent leggen binnen de zorgethiek waarmee ik een brug bouw naar het tweede deel van mijn oratie. Het grote verschil tussen de eerste versie van het verhaal en de tweede is het volgende: in de eerste versie wordt het verhaal verteld vanuit een buitenperspectief. Er wordt een beschrijving gegeven van handelingen die in een logisch verband met elkaar staan. Voor de luisteraar is het mogelijk zich een beeld te vormen van de gebeurtenissen. Men kan zich zelfs inleven in wat daar gebeurt. Maar nergens wordt verteld wat dit alles voor betekenis heeft voor de betrokkenen. In de tweede versie wordt hetzelfde verhaal verteld vanuit het binnenperspectief van één van de betrokkenen. Het verhaal verandert hierdoor diepgaand van karakter. Wat vanuit het buitenperspectief een min of meer alledaagse gang van zaken lijkt, blijkt vanuit het binnenperspectief een ingrijpende gebeurtenis te zijn, waarin verschillende betekenislagen te onderscheiden zijn. Zou je nu kunnen zeggen dat de eerste versie van het verhaal (het buitenperspectief) meer objectief is en de tweede (het binnenperspectief) meer subjectief? Dat zou je kunnen zeggen, maar het is misleidend. Het suggereert dat de eerste versie van het verhaal betrouwbaarder en stabiel is en de tweede versie onbetrouwbaarder en persoonlijker gekleurd. Of zoals men in ons land graag zegt: ‘Het is ook maar een mening’. Het probleem van zo’n tegenstelling tussen subjectief en objectief is, dat dan vergeten wordt dat ook de zogenaamde objectieve versie van het verhaal een verteller heeft. Ook de objectieve versie is een compositie die gemaakt is door iemand; een compositie waarin zaken zijn weggelaten, ingekort, benadrukt, of niet eens waargenomen. Anders gezegd: er zijn geen neutrale verhalen, zoals er geen neutrale vertellers zijn. Iedere vertelling is een vorm van communicatie: een compositie die op een bepaalde reactie van de luisteraar anticipeert of stuurt. Meer fundamenteel roept dit de vraag op welke vertelling passend is bij welke situatie. Dit is een belangrijke vraag, want het is onmogelijk om alles in kaart te brengen. De overweldigende rijkdom van de werkelijkheid en de complexiteit van onze samenleving maken het voortdurend van belang om te selecteren, uitsneden te maken, te reduceren. Het is ook een ethische vraag, want men moet zich steeds weer opnieuw afvragen wanneer reductie helpt terugbrengen tot de essentie, en wanneer reductie de essentie van wat er plaatsvindt buiten beeld drukt. Wanneer we naar de gezondheidszorg kijken zien we dat daar voortdurend vele verhalen verteld worden. De patiënt vertelt een verhaal aan de dokter. De dokter maakt hier een verhaal van voor zijn medisch dossier. Het ziekenhuis vertelt een verhaal aan de zorgverzekeraar. De zorgverzekeraar vertelt een verhaal aan de minister. Deze verhalen zijn verschillende composities, verschillende uitsneden van wat er gebeurt, in verschillende terminologie. Daar zit een uiterst functionele kant aan waardoor communicatie effectief en efficiënt kan verlopen. Maar iedere keer dat een professional het verhaal bijshaaft zodat het in het betreffende jargon past, vallen er houtkrullen op de grond. Dit wordt wel ‘diagnostische reductie’ genoemd en draagt bij aan de ‘onteigening van de zorgvraag’. Het handelen in de zorg is dus ingebed in een wereld van betekenissen. In die wereld van betekenissen drukken sommige betekenissen andere betekenissen weg. Dat roept de fundamentele vraag op welke betekenissen dan essentieel zijn, en welke betekenissen van minder belang. Welke houtkrullen kunnen eraf geschaafd worden, zonder dat het een ander beeld wordt? Welke niet? En hoe onderscheiden we daartussen?

4. Vier betekenislagen

Om die vraag te kunnen beantwoorden helpt het om eerst in beeld te brengen welke betekenissen er allemaal gelijktijdig in dit verhaal aan de orde zijn. Er bestaat een uiterst eenvoudig en diepzinnig model dat hier uitkomst kan bieden om te ordenen. Wanneer we de twee verhalen naast elkaar beschouwen kunnen we namelijk minstens vier betekenislagen onderscheiden.

- Een eerste betekenislaag die hier te onderscheiden is, zou de feitelijke betekenis genoemd kunnen worden. Dit is de laag die goed tot uitdrukking kwam in de eerste versie van het verhaal waarin het buitenperspectief centraal stond. Hier staan de feiten op een rij, in een logisch verband. Deze laag is evenzeer aan te treffen in de versie die de vrouw zelf vertelt. Ook hier zien we een aantal feiten, zoals dat zij naar het ziekenhuis gaat, een foto laat maken, een en ander niet lukt etc. Beide verhalen vormen selectieve uitsneden van wat er gebeurd is, maar in beide gevallen gaat het om de beschrijving van gebeurtenissen waartoe een buitenperspectief kan volstaan. Betekenis verwijst hier naar de verbinding tussen verschillende gebeurtenissen en de wijze waarop deze een logisch verband vormen.
- Een tweede betekenislaag die onderscheiden kan worden, betreft de beleving van de gebeurtenis. Voor deze laag is het binnenperspectief noodzakelijk. Hier is het verhaal van de vrouw uiterst informatief. We lezen dat zij zich ernstig zorgen maakt, bang is, zich onzeker voelt, en opziet tegen het bellen van de huisarts. De eerste versie van het verhaal vertelt niets over deze betekenislaag, zoals ook niets over de overige twee lagen verteld wordt. Betekenis verwijst hier naar de mate waarin iemand in het gevoelsleven geraakt wordt door de gebeurtenissen. Zoals iemand kan zeggen: ‘Dat betekent veel voor me.’
- De tweede betekenislaag kan nog beter begrepen worden wanneer we de beleving plaatsen binnen de grotere context van het levensverhaal. Dat is de derde betekenislaag. Deze heeft betrekking op de biografie van de vrouw. Wanneer we horen dat haar moeder aan deze ziekte heeft geleden, en ze onlangs een goede vriendin verloren heeft aan dezelfde aandoening, begrijpen we waar haar angst vandaan komt en waarom ze zich zo ernstig zorgen maakt. Betekenis verwijst hier naar de inbedding in een levensverhaal.
- Zo zijn er betekenisvolle gebeurtenissen, ontmoetingen, momenten die de loop en samenhang van een leven mede vormen. Via het levensverhaal van de vrouw komen we op de vierde laag: die van de existentiële betekenis. In dit geval gaat het om de diepe angst voor de dood. Het leven blijkt kwetsbaar en onbetrouwbaar te zijn. Een goede vriendin kan zomaar weggerukt worden uit het leven, vier jonge kinderen en een verdrietige echtgenoot achterlatend. Het kan blijkbaar iedereen overkomen. En is de kans niet groter wanneer je eigen moeder dezelfde ziekte heeft gehad? Deze vierde laag heeft vele namen. Sommigen noemen het de existentiële laag, anderen spreken van zinvragen of spiritualiteit. Ik maak hier voor dit moment geen onderscheid tussen, maar kom daar later op terug.

Nu we de vier betekenislagen onderscheiden hebben, kan nog duidelijker uitgedrukt worden waarom het verschil in waarneming van de betekenissen zo pijnlijk is. Waar bij de ene partij de betekenis van de gebeurtenis gereduceerd lijkt tot een alledaagse professionele handeling, is er bij de andere partij een overladenheid van betekenisvolheid die de alledaagse handelingen bijna ondragelijk maken. Het bezoekje aan het ziekenhuis heeft maandenlang haar schaduw vooruitgeworpen. Hierdoor ontstaat er een grote geladenheid. Bijna een overgevoeligheid of overspannenheid. Daardoor lijkt werkelijk alles wat gezegd wordt veelzeggend te zijn. Aandachtig kijken wordt verdacht gevonden. Niets zeggen wordt verdacht gevonden. Weglopen wordt verdacht gevonden. Alles wordt geïnterpreteerd in het licht van de angst voor een slechte uitkomst. Het feit dat de andere zorgpartij zich hier niet van bewust is, maakt het nog zwaarder voor de vrouw die de foto komt laten maken. Ze voelt zich alleen gelaten tussen de apparaten.

5. Wat is zorg?

De vraag is nu welke van deze vier betekenislagen allemaal tot de zorg behoren. Is het voor goede zorg voldoende om alleen naar de eerste en de tweede laag te kijken, zoals dikwijls met veel toewijding gebeurt? Of horen ook de derde en de vierde laag bij de essentie van zorg? Dat hangt weer af van de vraag hoe we naar zorg kijken. Want wie bepaalt nu eigenlijk wat wel en niet tot zorg behoort? Had deze mevrouw misschien overspannen verwachtingen van de zorgverleners? En mag ze blij zijn dat ze onderzocht wordt op kwaadaardige cellen? Die zorgverleners doen toch ook ge-

woon maar hun werk? Zeker ze doen gewoon hun werk. Maar de vraag is wat ze precies voor werk doen. Waarom is het maken van een MRI-scan wel zorg en waarom is het maken van een foto bij de fotograaf geen zorg? Heeft dat alleen met de setting te maken? Met de locatie? Met de opleiding van degene die de scan of foto maakt? Met het doel van de handeling? Maar wat is dat doel dan? Dingen in beeld brengen, is dat zorg? Wie bepaalt dat eigenlijk? Wat zorg is, bepalen we uiteindelijk met elkaar als samenleving. Losse handelingen ontleen hun betekenis binnen de praktijken waarin ze zijn ingebed. Die praktijken zijn weer onderdeel van beroepen of professies. Die beroepen of professies zijn weer gebonden aan instituties. Zorg is zo een institutie, evenals de rechtspraak en het onderwijs. Dergelijke instituties geven stabiliteit en bescherming. Ze werken volgens een eigen rationale en volgens eigen verdelingsmechanismen. Zo wordt de zorg idealiter verdeeld naar behoefte, en werkt het onderwijs volgens verdienste. Nu is het kenmerkend voor onze tijd dat instituties in beweging zijn en minder eenduidig dan voorheen. Sommigen spreken zelfs van een verval van de instituties waarin de beroepen gevat zijn die zich intensief met mensen bezig houden. We zien dit bijvoorbeeld in de wetenschap waar kennis of scholing al lang niet meer het enige goed is dat sturend is. Het denken in termen van economische groei, profijt en winst heeft hier al lang zijn intrede gedaan. We zien het ook in de zorg waar een vermenging is opgetreden van verschillende rationaliteiten en logica's. Opnieuw de vraag dus: wat is zorg dan en wat kunnen we er wel of niet onder verstaan? Wanneer we de vraag sociologisch stellen voert dit naar een beschrijving van hoe de institutie zorg zich geëvolueerd heeft. Maar ik stel de vraag hier niet sociologisch. Het gaat mij hier om een filosofische vraag naar wat het wezen of de essentie van zorg eigenlijk is. Door de vraag zo te stellen kan ik kritisch naar onze samenleving kijken en argumenteren waarom ik denk dat we al dan niet op de goede weg zijn. Dat zorg allereerst het aangaan van een betekenisvolle verbinding is, zou ik willen vasthouden. Ik leg hiermee een eigen accent binnen de stroming die zorgethiek heet. Joan Tronto, wier definitie van zorg ik zojuist citeerde, is als politiek filosoof bijvoorbeeld vooral geïnteresseerd in rechtvaardigheid en praktijken. Ik ben echter van mening dat juist door de betekenisdimensie te benadrukken duidelijk wordt waarom we de wereld überhaupt willen 'in stand houden, continueren en herstellen', omdat het ons iets zegt over waar dat 'zo goed mogelijk kunnen leven' uit bestaat. Ik zou denken dat dit 'zo goed mogelijk leven' menselijkerwijs niet denkbaar is zonder betekenisvolle verbindingen. En ik zou willen beweren dat men met zorgen altijd een betekenisvolle verbinding aangaat. Die verbinding is voor alle betrokkenen betekenisvol. In die zin is er nog een belangrijke aanvulling te maken bij de beschrijving van de casus die we centraal hebben gesteld. We hebben namelijk wel naar het binnenperspectief van de vrouw gekeken, maar niet naar de binnenperspectieven van de verschillende zorgverleners. Want ook zorgverleners zijn op hun eigen manier kwetsbaar. Dat is niet erg en zelfs onvermijdelijk. Wie menselijke zorg wil leveren zal immers ook zelf als mens tevoorschijn moeten treden.

6. Vier maal het belang van betekenis

Waarom is deze betekenisdimensie, en vooral de vierde, existentiële laag, nu zo belangrijk voor zorg? Daar zijn verschillende redenen voor te geven die we kunnen koppelen aan de verschillende betrokken partijen.

- 1) In de eerste plaats, voor de zorgontvanger: deze vierde betekenislaag is de belangrijkste omdat dit de diepste laag is waarop iemand begrepen kan worden en zich begrepen en gezien kan voelen. Het was een grote troost voor de vrouw in ons verhaal geweest wanneer een van de zorgverleners had laten doorschemeren begrepen te hebben dat het maken van een MRI existentieel voor haar oneindig veel meer betekent dan het maken van een pasfoto.
- 2) In de tweede plaats, voor de zorgdrager: zorgen is betekenisvol werk, omdat door de betekenisvolle verbinding die aangegaan wordt nieuwe dingen ontdekt kunnen worden. Waar je voor zorgt, daar ga je van houden. Daar schuilt de grote waarde van zorg in. Maar ook het risico dat zorg je uitput. Het is van belang te weten waarom je doet wat je doet. Veel mensen werken met hart en ziel in de zorg. Ze investeren enorm veel van hun tijd, energie en persoonlijkheid in het zorgen voor andere mensen. Ze zetten zichzelf op het spel. Dat brengt de nodige risico's met zich mee, zo weten we uit de burn-outcijfers, en dus is het van belang om te weten waarom je het doet, en tot welke prijs je hiertoe bereid bent. De betekenis is, met andere woorden, rechtstreeks verbonden met zelfzorg.

- 3) In de derde plaats, voor alle betrokkenen: met het uitwisselen van existentiële betekenis komen we tot de kern van wat het betekent om mens te zijn. Het delen van deze beleving is de hoogste vorm van vriendschap. Door het uitwisselen van perspectieven en het samensmelten van horizonten wordt het leven verrijkt. Dit weten we uit literatuur, dit zeggen filosofen, en het is gemakkelijk herkenbaar voor ieder die wel eens socratisch gesprek gevoerd heeft. In een socratisch gesprek pluist men gezamenlijk een casus uit die een antwoord geeft op de vraag. De wijze van werken is dat men steeds blijft doorvragen totdat de woorden tekort beginnen te schieten. Ter illustratie: ik heb tussen 2004 en 2012 negen maal een socratisch gesprek van enkele uren mogen voeren met een groep zorgverleners over steeds dezelfde vraag: ‘Wat is de positieve betekenis van afhankelijkheid?’ Tot negen maal toe kwamen we – en niet alleen mijn groep, maar ook de parallelgroepen – tot een vergelijkbaar antwoord: de positieve betekenis van afhankelijkheid ligt erin dat men kan leren ontdekken hoe waardevol het is om menselijkheid met elkaar te delen. En daarmee raakte men aan de bodem van wat men kon verwoorden.
- 4) In de vierde plaats, voor de samenleving: omdat hier de uiteindelijke reden en legitimatie ligt waarom er überhaupt zorg is. Op het vierde betekenisniveau worden de grote vragen gesteld en beantwoord: Waar leef ik voor? Wat doet er werkelijk toe? Hoe wil ik herinnerd worden? Het is de omgang met deze vragen die bepalend is voor de humaniteit en zinvolheid van een leven. Het is deze betekenisdimensie die enerzijds het minst uitgesproken en moeilijkst te verwoorden is, maar anderzijds het meest basaal en fundamenteel is. Hier ligt steeds weer het uiteindelijke fundament van onze activiteiten en handelingen. Ook van onze zorghandelingen. Een cultuur die dit uit het oog verliest, kan niet meer uitleggen waarom zij een zorgfabriek in stand houdt en waar deze fabriek zich aan moet oriënteren.

7. Zorg om betekenis

Wanneer we nu naar zorg kijken als een betekenisvolle verbinding, en we zien hoe waardevol het is voor de betrokkenen om de betekenis van wat er op het spel staat te delen, wordt duidelijk dat betekenis een belangrijk goed is. Wanneer we hier vanuit de zorgethiek over nadenken, kunnen we ons afvragen hoe dit goed verdeeld is, en hoe hierin geïnvesteerd wordt vanuit de primaire opleidingen in de zorg. Het is hier dat een grote zorg ligt van mij. Wanneer we kijken naar de wijze waarop zorgverleners worden geschoold in het omgaan met de verschillende betekenislagen zou ik durven stellen dat de aandacht, scholing en investering in het doorgronden van betekenis afneemt per laag. Dit geldt zowel voor het beluisteren van betekenislagen bij patiënten als de omgang met de eigen betekenislagen. Het merendeel van de primaire scholing is gericht op het inoefenen van de professionele betekenissen: competenties die te maken hebben met het vak dat men leert. Er is de laatste jaren in toenemende mate aandacht voor psychosociale aspecten, communicatie en bejegening, maar hier wordt doorgaans functioneel ingestoken. En dan is er steeds weer de slogan ‘maximale nabijheid met behoud van distantie’ waarmee de tweede betekenislaag veilig begrensd wordt. De aandacht voor de onderste twee lagen – de (auto)biografische en existentiële laag – is nagenoeg afwezig. Hoogstens als keuzevak of keuzemodule wordt deze laag erbij betrokken. Waarom is de scholing in het hanteren van de betekenislagen in de zorg zo weinig ontwikkeld? Waarom wordt hier niet meer in geïnvesteerd? Ik denk dat hier verschillende redenen voor zijn aan te wijzen.

- 1) In de eerste plaats is er een culturele reden. Sinds de sterke opkomst van het neoliberale denken in de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw, werd betekenis meer en meer beschouwd als een privé aangelegenheid. Levensbeschouwing, zingeving, religie; ze werden verbannen uit het publieke domein. Mijn ervaring in de scholing van zorgverleners is dat er grote huiver bestaat om met zorgontvangers te beginnen over de existentiële betekenis. Men voelt zich snel ongemakkelijk. Het registreren van ontlasting en urine vormt geen enkel probleem, maar het in kaart brengen van levensvragen wordt als intiem beschouwd.
- 2) Dit hangt ook met de tweede, professionele, reden samen. In de zorg worden betekenissen heel bewust in regie genomen. De aandacht van zorgverleners worden getraind om bepaalde betekenissen wel en andere niet binnen te laten komen. Wie zich ontkleedt in de spreekkamer van de dokter gaat er vanuit dat iedere mogelijk erotische betekenis van het uitkleden op dat moment wordt uitgesloten. Er wordt op een functionele manier naar het lichaam gekeken. In sommige gevallen wordt het lichaam zelfs met opzet geobjectiveerd en geanonimiseerd, zoals

in de operatiekamer. Want het is iets anders om in patiënte X te snijden of in je dierbare oudtante. Deze betekenisreductie heeft zijn functionaliteit en zijn kracht, maar ook zijn gevaren en valkuilen. Een van die valkuilen is de reductie van zorg tot probleemoplossend handelen. Dit wordt versterkt door de derde reden.

- 3) De derde reden is een maatschappelijke. Gelijkijdig met de opkomst van het neoliberale denken is zowel de samenleving als de politiek meer en meer onder regie van de economie komen te staan. Het denken in termen van nut, winst en resultaat is langzaam in onze kijk op de werkelijkheid geslopen. Wanneer dit gecombineerd wordt met het natuurwetenschappelijke denken in termen van oorzaak en gevolg, en instrumentele waarden als effectiviteit en efficiëntie voorop komen te staan, komt de wereld van de betekenis er bekaaid vanaf. We zien in onze tijd hoe kunst en cultuur voor onze ogen afgebroken worden en de geesteswetenschappen nuttig moeten zijn om te mogen blijven bestaan.

8. Twee mogelijke misverstanden

Uit het voorafgaande moge duidelijk zijn dat het beschermen, cultiveren en zelfs bevorderen van de betekenisdimensie in de zorg een politiek-ethische kwestie is: ze is verbonden met de vraag waar we bereid voor zijn tijd en geld vrij te maken, wat we belangrijk vinden als samenleving, waarin we willen investeren. Maar naast de vraag of we het wel of niet willen, is er ook de vraag hoe we dit dan moeten doen. Hoe kunnen we betekenis veilig stellen in de zorg? Of anders gezegd; hoe bouwen we zorg om betekenis? Die vraag vormt het thema voor het tweede deel van de oratie waarin ik mij toespits op de palliatieve zorg. Voordat we daar aan toekomen wil ik nog twee opmerkingen maken om misverstanden te voorkomen. Het eerste mogelijke misverstand is de gedachte dat iedere zorgverlener van nu af aan in het existentiële diepe zou moeten worden geworpen. Is het voortaan onethisch om gewoon een knie te opereren zonder over de zin van het leven te beginnen? Of een heup te vervangen zonder te verkennen wat de zin van het lijden is? Het antwoord lijkt me duidelijk. Het gaat er niet om dat er een verplicht lijstje afgevinkt moet worden. Het gaat erom dat een zorgverlener zich ervan bewust is dat er altijd meer betekenis is dan aan de oppervlakte zichtbaar is. Die kapotte knie zit vast aan een dertiger die de zin van zijn leven voor een belangrijk deel uit voetballen haalt. Die versleten heup zit vast aan een oude dame die om zich heen ziet dat een gebroken heup dikwijls het begin van het einde is. Daarmee hebben zorgverleners doorgaans meer betekenis voor de zorgontvangers dan ze beseffen. Patiënten verwachten dat zorgverleners respect hebben voor hun kwetsbare positie. En een deel van die kwetsbaarheid is verbonden met de existentiële onzekerheid die hun situatie met zich meebrengt. Het gaat dus primair om een bereidheid en een houding bij zorggevers. Want uiteindelijk bepaalt de zorgvrager of een zorggever geschikt is om deze dimensie mee te bespreken. Het tweede mogelijke misverstand is dat ik, door het belang van betekenis in de zorg zo te benadrukken, de zorgethiek zou willen terugverwijzen naar het private domein en de innerlijke beleving van de zorgontvanger. Dit misverstand berust op de onjuiste vooronderstelling dat zingeving in de privésfeer thuishoort. Betekenisgeving is echter door en door vanuit de culturele context bepaald. Het zijn de gemeenschappelijke culturele horizonten die beslissen welke bouwstenen we beschikbaar hebben om antwoord te geven op de laatste vragen. De zieken die in de Middeleeuwen in Beaune uitkeken op het Laatste Oordeel hadden een andere innerlijke beleving dan de zieken die anno nu op een verlaten polder uitkijken. Door het belang van de betekenisdimensie van zorg te benadrukken, en de verbinding met de laatste vragen open te houden, wordt dus veeleer de omgekeerde beweging gemaakt: daarvoor plaatst de zorgethiek opnieuw de meest basale vragen rond zorg op de politieke agenda. De inzet hiervan is de investering in een humanere cultuur. En zorg kan – evenals andere instituties – een belangrijke werkplaats van humanisering zijn. Waar de betekenisvolle verbinding ontbreekt kan veel goeds gedaan en bereikt worden, dat alles kan gedaan worden in praktijken en instituties die als ‘zorg’ benoemd worden, maar er ontbreekt iets essentieels aan. Het hart is eruit. En daarmee het humaniserende en zingevende moment.

De heer Peters dankt de heer Leget voor zijn bijdrage. Deze dank wordt onderstreept door applaus uit de zaal.

Vervolgens speelt de heer Leget de Goldbergvariatie 13 (BWV 988) van J.S. Bach op de vleugel. Ook hiervoor wordt hij hartelijk bedankt.

3. Betekenisvol leven – mevrouw Els van Wijngaarden

Na een korte pauze introduceert de heer Peters mevrouw Els van Wijngaarden. Mevrouw Van Wijngaarden is als docent en onderzoeker verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek. De afgelopen jaren heeft zij promotieonderzoek verricht aan de UvH in Utrecht bij de leerstoelgroep Zorgethiek. Haar onderzoek richt zich op ouderen die hun leven als voltooid beschouwen. De heer Peters geeft het woord aan mevrouw Van Wijngaarden.

Voor zij aan haar lezing begint legt zij de verbinding met de vorige spreker. Bij één van haar bezoeken aan ouderen kwam ze in een kamer waar alles spic en span was. Alles was keurig opgeruimd. Wel lag er een bloesje op het bed. De oudere dame vertelde dat dat niet opgeruimde bloesje niet zo belangrijk lijkt, maar dat dit haar er constant aan herinnert dat ze het zelf niet meer kan. Een duidelijk voorbeeld van betekenislaag 3. Maar eigenlijk ook betekenislaag 4. Zij is dit niet meer, dit is haar leven niet meer. Het bloesje krijgt een existentiële betekenis. Ze heeft grote moeite met afhankelijkheid. Ze verliest de grip op haar leven.

De titel van mijn lezing is ‘betekenisvol leven’. Hoe kun je van betekenis zijn voor elkaar? Hoe kun je van betekenis zijn voor anderen, ook als het levenseinde nadert? Dat zijn hele grote, wezenlijke vragen. En we stellen onze deze vragen vandaag te midden van een maatschappij waarin dit thema voortdurend hoog op de agenda staat. Ben je nog wel van betekenis als je ouder bent, en het tempo niet meer bij kunt benen? Is je leven dan nog van nut? Of is je leven zogenoemd voltooid, klaar? Je kunt de krant bijna niet opslaan of het gaat over voltooid leven. En hoewel de term voltooid op het eerste gehoor mooi klinkt, is het in de volksmond bijna een equivalent geworden voor betekenisloos en onwaardig leven. Let wel, uit een opiniepeiling van Maurice de Hond bleek recent nog dat 63% van de Nederlanders het in principe prima vindt, dat als je oud bent, en der dagen zat, dat je dan euthanasie zou moeten kunnen krijgen. De maatschappelijke discussie verschuift dan van waardig leven, naar een waardige dood.

In de afgelopen jaren heb ik onderzoek naar gedaan naar voltooid leven. Niet zozeer naar wat Nederlanders er allemaal van vinden. Als onderzoeker is zeker het niet mijn bedoeling om opinies te verzamelen. Ik was vooral geïnteresseerd in de ervaringswereld van mensen die daadwerkelijk met de thematiek worstelden. Ik wilde in de eerste plaats beter begrijpen hoe het fenomeen ‘voltooid leven’ geleefd wordt. De leidende vraag in mijn onderzoek is daarom steeds geweest: welke geleefde ervaring gaat er schuil achter de uitdrukking dat iemand zijn leven voltooid vindt? En daar wil ik u graag iets meer over vertellen.

Ik doe dit aan de hand van een casus, het verhaal van mevrouw De Beaufort. Ze was 99 toen ik haar opzocht in het verzorgingshuis waar zij al jaren woonde. Zij had niet veel mensen meer om zich heen, maar zij had nog wel goed contact met een religieuze. Ik neem u even mee in het moment waarop ik haar interviewde. Als ik bij haar binnenkom valt het me op hoe verzorgd – bijna statig – ze erbij zit. In een dieproze jasje, afgezet met blauw-gouden biezen en goudkleurige knopen, gecombineerd met een blauwe plooirok. Haar kapsel is stijlvol geföhnd. Ook haar woonkamer is met stijl en een bepaalde allure ingericht – die ik van een gemiddeld verzorgingshuis niet gewend ben – maar dat blijkt niet zo vreemd: Gedurende haar werkend leven mevrouw interieurstof-ontwerpster geweest. Voordat we beginnen wil ze graag zelf koffie zetten. Ik laat haar begaan terwijl ik de neiging moet onderdrukken om te hulp te schieten. Met trillende handen pakt ze de kopjes uit een keukenkasje. Ze rinkelen op hun schotels. Het gaat moeizaam, maar ze staat erop het zelf te doen. Na enige tijd verzucht ze: ‘Helaas moet ik u vragen om...’ Ik loop naar haar toe. ‘Dank u wel. Ik zou het zo graag willen, maar ik kan het haast niet.’

En dat trof me. Eigenlijk was het interview één grote opsomming van verlieservaringen. Ze kan zoveel niet meer: Ze kan zelf de krant nauwelijks meer lezen. Maar ze kan eigenlijk ook niet naar de voorleesmorgen, waar die krant door een vrijwilliger wordt voorgelezen omdat ze daar dan met z'n veertien zitten. Hoewel ze het gezellig vindt, is het ook veel te druk. Ze kan niet meer naar buiten. Ze kan niet meer reizen. Dus ook niet meer naar haar kinderen die in Italië wonen

(en inmiddels ook al in de zeventig zijn dus ook niet meer zo reislustig). Ze kan niet meer naar de stad om te winkelen. Zelfs geen boodschappen doen. Tijdens ons gesprek zucht ze regelmatig: Dit is toch geen leven meer? Ik mis alles.

Mevrouw Van Wijngaarden leest een gedeelte voor uit haar boek 'Voltooid Leven – over leven en willen sterven'. Pagina 86: *Ik moet alles uit handen geven sinds ik hier in dit zorgcentrum woon! (...) de meesten kennen me niet meer zoals ik was.*

Mevrouw De Beaufort vond haar leven klaar, voltooid. Wat bedoelt zij daar nu precies mee? Uiteindelijk bleek dat de essentie van voltooid leven – zowel in het verhaal van mevrouw de Beaufort als in dat van alle andere ouderen die ik sprak – het onvermogen was om nog langer verbinding te maken met het leven. Langzamerhand had ze het gevoel steeds meer los te raken van de wereld om haar heen, van anderen en uiteindelijk ook van zichzelf. Dit proces van losraken en vervreemding levert permanente spanning op, en ook een verzet: ik wil dit niet. En het versterkte het verlangen om te sterven.

Het verhaal van mevrouw De Beaufort is een verhaal

1. van eenzaamheid, gemis aan aanspraak.
2. van op een zijspoor beland zijn. het gevoel te hebben dat je niet meer mee doet.
3. maar ook van niet meer jezelf kunnen zijn. e distantieert zich van zichzelf met woorden als: Dit ben ik niet meer! Niemand kent mij meer.
4. Het is ook een verhaal van moeheid; lichamelijk, maar toch vooral geestelijk. Niet alleen de lichamelijke ongemakken putten uit. Ook de eentonigheid matten haar af. Zelf zegt ze hierover: Mijn dagen zijn gevuld met een geestdodende leegte. Het einde laat maar op zich wachten. Elke avond zeg ik: 'Lieve god, haal me maar.' Elke avond! Maar het gebeurt niet.'
5. En als laatste is haar verhaal ook een verhaal van grote moeite met afhankelijkheid, moeite dat het niet gaat zoals je wilt. Moeite ook met het feit dat je afhankelijk bent van de verpleging bijvoorbeeld om je huis op te ruimen en dat ze jouw nuance – die voor jou zo wezenlijk is – vaak niet aanvoelen.

Deze vijf thema's – van eenzaamheid, er niet meer toe doen, jezelf niet meer kunnen zijn, moeheid, en grote moeite met afhankelijkheid – , deze vijf thema's vormen niet alleen de teneur van het verhaal van Mevrouw De Beaufort, maar eigenlijk van alle verhalen die ik optekende. De ouderen voelen zich geen deel meer van de wereld om hen heen. Ze ervaren steeds minder verbinding met anderen. En eigenlijk voelen ze zich ook steeds meer vervreemd van zichzelf. Er is geen *sense of belonging* meer; alsof ze hier niet meer thuishoren. Wat me ook opviel was dat veel deelnemers aan het onderzoek last hadden van allerlei lichamelijke klachten, die wetenschappelijk (nog) niet goed verklaarbaar zijn. Dan moet u denken aan chronische jeuk, chronische moeheid, oorsuizen, geur- en smaakverlies. Probleem is alleen dat, omdat er nog geen wetenschappelijke verklaring voor is, de meeste artsen zich vervolgens ook niet zoveel raad mee weten. Mevrouw de Beaufort leed met name aan aangezichtspijn. En zij voelde zich totaal niet gehoord en gezien in haar klachten.

Mevrouw Van Wijngaarden leest ter illustratie weer een gedeelte voor uit haar boek. Pagina 111 – 112.

Tja,...: Kunt u mij helpen? Ik overdrijf niet als ik zeg dat die vraag me bij de keel greep. Ik vond het een hele intense ontmoeting. En ook een heftig appel. En ik heb ook het gevoel dat dit appel voortdurend op ons afkomt in de maatschappelijke discussie. Mensen voelen zich onnuttig, onwaardig, betekenisloos. Maar wat kun je doen? En hoe kun je helpen? En wat verstaat – in dit geval Mevrouw de Beaufort – eigenlijk onder hulp? Mevrouw de Beaufort voelde zich in heel veel opzichten niet geholpen en gehoord. Maar er was een lichtpuntje. En dat was een zuster, een nonnetje, zoals zij dat noemde. Ze vertelde: 'Ik heb een nonnetje, die doet al tien jaar mijn was en mijn boodschappen. Ze heeft me ook geholpen met verhuizen. Ik heb veel steun aan haar, ben erg aan haar gehecht. Elke zondagavond – voordat ze komt – belt ze: 'Als ik de telefoon opneem, vraagt ze altijd als eerste: 'Hoe is het? Vertel het maar.' Pas daarna geef ik mijn boodschappen

door. Dat is heel fijn. 't Geeft toch een beetje steun. En als ik heel veel pijn heb, of ik heb iets anders, dan kan ik het haar zeggen. Ze biedt een luisterend oor.'

Dit luisterend oor van dit specifieke zuster is geen cliché. Het gaat om iemand die elke week hetzelfde open, oordeelloze vraag stelt, namelijk: *Vertel eens, hoe is het met je?* Elke week! En die daar kennelijk niet moe van wordt. Niet van de vraag, en niet van het luisteren. Moraalfilosoof Paul Sporken zei al: Bij zorg rondom het levenseinde gaat het *in de eerste plaats* om luisteren, *in de tweede plaats* luisteren, en *in de derde plaats* luisteren.

Maar dan toch nog een keer terug naar de vraag. Kunt u mij helpen? Wat is dan goede hulp, goede zorg voor iemand als mevrouw De Beaufort? De dichter Eliot maakt onderscheid tussen twee soorten problemen in het leven. De ene soort vraagt: *wat gaan we eraan doen?* De andere stelt andere vragen, meer in de trant van: *wat betekent het voor je?* En: hoe moeten we ons ertoe verhouden? Ik vermoed dat hier een crux ligt. Je kunt over voltooid leven nadenken in de doe-sfeer: *wat gaan we doen?* Om iemand wat af te leiden, of op andere gedachten brengen: wat leuks organiseren, er komt morgen weer bezoek, of: zullen we anders luisterboeken proberen, als lezen niet meer gaat? Goedbedoelde, snelle pogingen om het leven leefbaarder te maken.

En als dat niet meer lukt, dan schieten we in Nederland al snel in een andere doe-modus: Draag je een niet-reanimeerpenning? Heb je al een euthanasieverklaring, of wilsbeschikking geregeld? Waar kies je voor? En als de huisarts niet wil, dan kan je altijd nog naar de levenseindekliniek. Echter of je de vraag nu wilt wegnemen met afleiding, of dat je de vraag wilt honoreren door zo snel mogelijk hulp te organiseren. Het gaat allemaal over de vraag: *wat gaan we eraan doen?* En begrijp me niet verkeerd, met concrete hulp hoeft op zichzelf niets mis te zijn. Maar.....ten diepste zijn vragen over voltooid leven, eenzaamheid, lijden en dood-willen geen doe-vragen of oplossingsgerichte vragen, maar trage zingeingsvragen. En zingeingsvragen vragen *in eerste instantie* niet om antwoord of een oplossing, maar om erkenning. Om zo'n luisterend oor als die zuster uit het verhaal van mevrouw De Beaufort. In plaats van het lijden te willen bestrijden en wegmaken, verstond die zuster kennelijk de kunst om het lijden te betreden en ruimte te maken om te delen en op adem te komen. Dus dat betekent dat – *voordat* je in de doe-modus schiet – je eerst probeert te vertragen, te luisteren, te verdragen, onder te ogen zien, en het aandurven niet-te-weten. Want – en dit vind ik een hele mooie uitspraak:

'Pas wanneer luisteren om te reageren, verandert in luisteren om te begrijpen, dan pas ontstaat er echt contact.'

Ten diepste gaat het om de vraag: Wat betekent het voor je? Wat maakt dat dit leven eigenlijk niet meer de moeite waard is? En hoe kun we ons hier in vredesnaam toe verhouden?

En dat brengt mij bij iets anders dat ik met u wil delen. In 2013 werd ik uitgenodigd in Utrecht bij het Provinciaal van de Franciscanen broeders. Ze wilden zich bezinnen op de thematiek van het voltooid leven binnen hun eigen gelederen. Op die eerste ontmoeting zouden nog vier groeps gesprekken volgen, verspreid door het hele land. In die intense gesprekken deelden de Franciscaner broeders (met mij, maar vooral met elkaar) hoe zij – in hun dagelijks samenleven – omgaan met ouderdom en verlies. Zoals in zoveel religieuze gemeenschappen, zijn ook daar steeds meer broeders op hoge leeftijd. In de meeste gevallen gaat dit gepaard met allerlei fysieke en mentale ongemakken. Dit vraagt veel van de anderen; de dagelijkse werkzaamheden drukken op steeds minder schouders en daarnaast is er de mooie, maar ook veeleisende taak van de onderlinge mantelzorg. Dat kan ook behoorlijk confronterend zijn: broeders waar je altijd tegenop zag, zijn nu dementerend of levensmoe. Na jarenlang samen bidden en vieren verzucht je medebroeder: 'Het heeft voor mij afgedaan. Ik geloof het eigenlijk niet meer. Mijn bron is verdampt.' En dan is er nog die collectieve zorg over de toekomst van het religieuze leven in Nederland: Ze zien niet alleen hun medebroeders aftakelen, ook de congregaties kalven af. De vraag over het voortbestaan speelt in bijna elke gemeenschap, zo leert ook de agenda van vanmiddag. Velen van u maken deel uit van een instituut in afbouw. Of misschien beter gezegd: een instituut in transformatie. Maar een soort van voltooiing van hoe het nu gaat, lijkt min of meer onafwendbaar. De Franciscanen wilden hier weleens met elkaar over doorspreken en nodigde mij daarvoor uit.

Ik heb de afgelopen jaren honderden gesprekken gevoerd over voltooid leven; met ouderen, met familieleden, met verpleegkundigen en artsen. Maar juist deze gesprekken zijn me op een heel bijzondere manier bijgebleven. Zo trof ik bij de broeders een heel ander taalveld om te spreken over voltooid leven. Ze drukten zich op een andere manier uit dan dat ik doorgaans tegenkom als het over dit onderwerp gaat. Ja, ze spraken ook over het ongemak en onzekerheid, maar toch vooral over loslaten, aanvaarding, wachten, ego-loosheid, zin en betekenis. Een van de broeders zegt: ‘Dat voltooid leven dat is allemaal zo individueel, zo toegespitst op de persoon. Ik voel me daar niet zo bij thuis. Wij leven toch samen?’ Dat is misschien ook wel iets moois van het broederleven. Dat je samen rond een ziekbed staat. Dat je elkaar over een dieptepunt kunt heen helpen, bijvoorbeeld via het sacrament van de zieken. Dat je op het punt komt dat je de tegenstand kunt neerleggen. Laat maar komen wat komt. Recent ging een van onze medebroeders naar een hospice. Toen hij vertrok, stond de hele gemeenschap in de gang om hem vaarwel te zeggen. Hij zei: Jullie zijn zo goed voor me geweest, mag ik jullie mijn zegen geven?’ Een ander vertelde: ‘Weet je, als je hulpbehoevend wordt, dan lijkt dat op het eerste gezicht vooral negatief. Je kunt bepaalde dingen niet meer. Maar tegelijkertijd geef je een ander – in jouw hulpbehoevendheid – de mogelijkheid om hulp te bieden. Jouw hulpbehoevendheid biedt als het ware ruimte aan de hulpvaardigheid van de ander. Ik vermoed werkelijk dat hulpbehoevendheid zinvol is. Dat je als het ware minder ik word en meer wij.’

Een van de broeder betreft het op zichzelf en zei: ‘Kijk, wij mensen, wij zijn heel sterk in het ontkennen van werkelijkheden. Je longen zijn het beste als je 27 bent; de honderd meter hardlopen in tien seconden, dat is daarna voorbij. Langzaam maar zeker doet dat een aanslag op de innerlijke zekerheid van mensen. Ik sta nu minder stevig op m’n benen. Ik word onzeker bij het nemen van afstapjes. Als ik naar de keuken loop, en onderweg iemand tegenkom, dan weet ik niet meer wat ik in de keuken ging doen. Dat zijn signalen van die eerste onzekerheid. Aan het begin ontken je dat. Je voelt je bedreigd. Maar de vraag is: hoe ga je hiermee om?’ Het verhaal gaat dat de heilige Franciscus aan het einde van zijn leven erg verzwakt is geraakt. Hij is dan bijna blind en lijdt aan reumatische pijnen. Vlak voor zijn sterven schrijft hij het Zonnelied: een lofzang op het leven, de schepping en op God. In dat lied noemt hij de dood ‘onze zuster’. Het Zonnelied wordt vaak gezongen tijdens de vieringen. Een van de broeders zegt daarover: ‘Weet je, de dood is onze lieve zuster. We bezingen haar, we weten dat ze bij ons leven hoort. Maar... als ze dichtbij komt, dan toont ze zich soms ineens als een feeks. Daar moeten we niet van weggijken.’

Wat mij opvalt is dat moeilijke vragen niet ontweken worden. Integendeel, de worsteling met het ouder worden en de daarmee gepaard gaande onzekerheid werden openlijk besproken. Maar de broeders lijken geen behoefte te hebben om de vragen op te lossen. Vaak wordt er gewoon geluisterd en gezwegen. En er viel me nog iets op bij al die bezoeken: zelfs de hoogbejaarde broeders doen nog zo veel mogelijk mee. Sterker nog, tot twee keer toe moet de oudste zich halverwege het gesprek excuseren omdat hij die middag nog een andere taak heeft. De één heeft een dienst bij de zusters in de binnenstad, de ander een pastoraal gesprek in het verpleeghuis. Daarnaast zijn ze nog volop betrokken in het verzorgen van uitvaarten en het bedienen van de sacramenten. Als ik vraag hoe dat is, dat ze eigenlijk niet met pensioen gaan, vullen ze elkaar aan: ‘Ja, zo leven wij broeders een beetje. Bij ons zijn werk en leven veel meer met elkaar verweven, denk ik. Ons leven houdt pas op als we dood zijn. En dat helpt natuurlijk wel om perspectief te houden.’ Iemand anders zeg: ‘Je wilt tot het laatst van betekenis zijn voor anderen. Dus ik blijf preken tot ik er bij neer val.’ Een ander valt bij: ‘Maar, we zeggen natuurlijk ook onder mekaar: wanneer dringt het nou toch eens tot hem door dat–ie al hartstikke oud is?’ En weer een ander: ‘Het heeft natuurlijk ook iets te maken met identiteitsverlies als ik geen taak meer heb. Als ik eerlijk ben gaat het niet alleen om de betekenis voor anderen, maar ik denk ook, mijn god, als ik dat niet meer kan, wat ben ik dan nog?’

Eigenlijk leven alle broeders die ik spreek met een soort verwachting dat het leven nog iets in petto heeft, dat ze nog niet klaar zijn. Hoewel ze zich realiseren dat de resterende tijd waarschijnlijk beperkt is, is er nog hoop op een zinvol leven. Een van de broeders zegt: ‘Ik denk vaak: alles wat er nog gebeurt, dat is in de blesseuretijd, dat is een extra. Ergens leef ik vanuit het besef dat het me kennelijk nog gegund is. Dat het leven een gave is.’

Ouderdom wordt vooral geassocieerd met wachten en verwijlen, het toelaten dat je in meerdere opzichten afhankelijk bent, dat je geholpen moet worden. ‘Het lichaam is op. Kun je daarin berusten?’ De ego-kant van het bestaan – zoals dat in de gesprekken genoemd wordt – wordt steeds minder belangrijk naarmate je ouder wordt: je hoeft niet meer te pretenderen, je hoeft niet meer van alles te doen, je bent gewoon, het is een soort ego-loosheid: jij mag er zijn en die ander mag er zijn. Dat geeft rust. Ook wordt gesproken over verrijkende eenzaamheid. Iemand zegt: Het kringetje wordt steeds kleiner. Familie valt weg. Geliefde broeders vallen weg. Mijn doofheid speelt ook een belangrijke rol. Dat is een vorm van eenzaamheid. Maar aan eenzaamheid zitten twee kanten. Diepe eenzaamheid is een noodlot voor velen. Maar eenzaamheid kan ook een voorrecht zijn. Dat je wordt teruggeworpen op jezelf. Een tijd om terug te blikken en te reflecteren. Dat geeft ook verdieping.’ Wat mij opvalt is dat moeilijke vragen niet ontweken worden, maar de broeders lijken geen behoefte te hebben om de vragen op te lossen. Vaak wordt er gewoon oordeelloos geluisterd en gezwegen. Leven in een ouder wordende gemeenschap betekent – zo leerde ik – dat je als broeders of zusters probeert om liefdevol met elkaars gebreken om te gaan.

Betekenisvol leven tot het einde heeft te maken met enerzijds zoveel mogelijk betrokken blijven bij het leven, taken op je blijven nemen, iets voor de ander blijven doen zolang dat kan. Het heeft ook te maken met de kunst van het loslaten, een bepaalde berusting, en mildheid naar jezelf en naar elkaar. En betekenisvol leven heeft te maken met je gezien en gehoord voelen, juist als alles moeilijker gaat, dat iemand oordeelloos naar je luistert. Dat je je verhaal mag doen en op adem kunt komen. Want zoals ik al eerder zei: ‘Pas wanneer luisteren om te reageren, verandert in luisteren om die ander te willen begrijpen, dan pas ontstaat er echt contact. En dan pas voelt iemand echt gehoord. Dank u voor uw aandacht.

De heer Peters dankt mevrouw Van Wijngaarden voor haar bijdrage. De aanwezigen onderstrepen dit met applaus.

4. Discussie naar aanleiding van de presentaties

De heer Leget speelt de Franse Suite 5, Allemande (BWV 816) van J.S. Bach op de vleugel. Ondertussen kunnen de aanwezigen met elkaar spreken over de vragen:

1. Waar ligt uw zorg om goede zorg?
2. Hoe kunnen we mensen weer terugbrengen naar de betekenis en hoe deed u dit vroeger?

De beide sprekers nemen plaats achter de tafel en gaan met de zaal in discussie.

Ptr. Zwart, Missionarissen van het Heilig Hart, benadrukt het belang van de derde betekenislaag; het plaatsen van de beleving binnen de context van het levensverhaal, de inbedding in de omgeving. Ptr. Zwart woont in een verzorgingshuis en merkt dat de medewerksters deze derde laag vaak overslaan. Ze hebben wel gevoel voor de broosheid van het bestaan en de angsten en onzekerheden van de bewoners, maar van de inbedding in de religieuze gemeenschap begrijpen ze niet veel. Soms is er niet alleen sprake van onwetendheid over, maar ook van desinteresse in het religieuze leven. De heer Leget beaamt dit. Zorgmedewerkers worden met name opgeleid in de bovenste twee betekenislagen. Vaak blijkt het moeilijk om een laag dieper te komen. Wel schrikt hij van het vermoeden van ptr. Zwart dat er sprake is van desinteresse. Wanneer dit het geval is, is het vrijwel onmogelijk om goede zorg te leveren. Het zou goed zijn wanneer in de opleiding meer nadrukkelijk gewezen zou worden op die derde laag; de verhalen van ouderen. Dit is vooral belangrijk wanneer je zorg geeft aan religieuzen. Hun leven en werken is anders van aard en de kennis hierover neemt af. De jongeren hebben steeds minder historische kennis en besef en leven in het hier en nu. In de digitale en beeldcultuur. In de opleiding zal het belang van de derde laag benadrukt moeten worden. Deze laag is nodig om door te dringen tot de vierde betekenislaag. Ptr. Zwart antwoordt dat zijn ervaring is dat die vierde betekenislaag wel bereikt wordt in de gesprekken die gevoerd worden. Hij heeft echter de indruk dat hierbij de derde laag wordt overgeslagen. De heer Leget is van mening dat de derde laag noodzakelijk is om op een juiste manier tot de vierde laag door te dringen. Door het overslaan van laag drie voelen de zorgvragers zich niet gekend, gezien en gehoord. De heer Peters suggereert dat het overslaan van de derde laag wellicht onbe-

wust gebeurt; door deze laag over te slaan wapenen de medewerkers zich. Wellicht hebben ze deze distantie nodig om niet alle problemen mee naar huis te nemen. De heer Leget antwoordt dat, wanneer dit het geval is, de zorgmedewerker zeer zeker niet op zijn plaats is in dit werk. Zorginstellingen hebben een taak om hun medewerkers te leren om te gaan met moeilijke situaties en deze met elkaar te bespreken en van zich af te spreken. Het vermijden van deze situaties is niet de juiste weg. De heer Peters beaamt dit, maar is wel van mening dat zorgmedewerkers met een zekere voldoening naar huis moeten kunnen gaan. Ze kunnen over het algemeen de mensen niet beter maken, maar ze kunnen er wel voor zorgen dat hun leefomstandigheden zo aangenaam mogelijk zijn.

De heer Spruit, Franciscanessen van de Heilig Elisabeth, merkt op dat er in de zorg steeds meer technische voorzieningen gebruikt worden. Hierdoor worden de zorgmedewerkers enigszins ontlast. Heeft dit ook voordelen voor het doordringen tot de derde en vierde betekenislaag? De heer Leget ziet de technologische vooruitgang als een kans. Op de Hogeschool Viaa is een app ontwikkeld voor verpleegkundigen die hen leert en helpt door te dringen tot de derde en vierde laag. Hoe kun je verder komen in een gesprek en hoe kun je oog hebben voor de diepere behoeften van de zorgontvanger. Er worden handvatten gegeven hoe je het gesprek kunt aangaan. Bijvoorbeeld aan de hand van de voorwerpen die in de kamer staan. Door over voorwerpen en hun betekenis te spreken in plaats van over de ziekte. Er is ook een online cursus ontwikkeld met zeven filmpjes van vijf minuten. Aan ieder filmpje is een opdracht gekoppeld. De cursus wordt afgesloten met één bijeenkomst waarop de deelnemers elkaar fysiek ontmoeten. In deze bijeenkomst vertellen de deelnemers elkaar over hun ervaringen en problemen en gaan met elkaar in gesprek over de filmpjes. Op deze manier kan de heer Leget veel meer studenten begeleiden dan voorheen. Een groot voordeel van de technologie. Uiteraard kan de techniek de zorg nooit helemaal overnemen; face tot face contact blijft onontbeerlijk.

Mevrouw De Wit, Ursulinen van Bergen, dankt de heer Leget over de boeiende toelichting op de vier verdieplingslagen. Jaren geleden hebben alle Ursulinen een levenskistje gemaakt. De met hen gevoerde pastorale gesprekken zijn vastgelegd in een blauw boekje dat opgeborgen is in dit levenskistje. Dit levenskistje wordt, naar mate de leeftijd vordert, belangrijker. Het geeft aan dat je er mag zijn, zelfs als je bijdrage aan de gemeenschap afneemt. De Ursulinen hebben een zorgplicht voor elkaar. Wanneer een medezuster een indicatie krijgt blijft ze in het klooster wonen, maar verhuist naar een meerzorg-huiskamer. Dit blijkt, ondanks dat ze in het klooster blijven wonen en onderdeel blijven uitmaken van de communiteit, een grote stap. Door het levenskistje mee te geven wordt hun verhaal duidelijk voor de zorgmedewerkers. Zusters hebben geen kinderen en zijn aangewezen op anderen die als mantelzorger optreden. Deze mantelzorgers proberen zoveel mogelijk mee te gaan in het leven van de hulpbehoevende zusters. Er wordt door de zusters ook nadrukkelijk geïnvesteerd in het zorgpersoneel door hen te leren wat religieus leven inhoudt. Op deze manier krijgen ze begrip voor het leven en werken van de zusters en ontstaat er oprechte (wederzijdse) belangstelling. In de praktijk blijkt dit goed te werken en de mantelzorgers geven aan graag voor de zusters te werken. Daarnaast grijpt ze terug op een uitspraak van mevrouw van Wijngaarden over het liefdevol met elkaars gebreken omgaan. Uiteraard wil iedereen dat, maar soms blijkt de praktijk weerbarstiger en kunnen mensen dit bij het ouder worden niet meer opbrengen. De meeste zusters zijn ingetreden rond hun twintigste levensjaar. Ze kennen elkaars tijd daarvoor, de jeugd, niet van elkaar. Bij het ouder worden worden juist herinneringen aan deze tijd steeds belangrijker. Hoe ga je daarmee om? Mevrouw Van Wijngaarden herkent dit probleem. Soms heb je een ideaal dat je niet kunt bereiken. Door ouderdom en vermoeidheid neemt interesse in anderen af. Niet omdat je het niet meer wilt, maar omdat je het niet meer kan. Het is van groot belang om dit spanningsveld te erkennen en bespreekbaar te maken. Het heeft geen zin om je hierover schuldig te voelen, maar je moet het wel erkennen. Anderen kunnen je helpen dit probleem onder ogen te zien en te bespreken. Interesse voor anderen is een wezenlijk onderdeel van je menszijn, maar wanneer dit niet meer lukt is het erkennen daarvan ook van wezenlijk belang. Juist door de acceptatie van je tekortkoming is het makkelijker om toch weer met die ander in contact te komen. De heer Leget vindt het maken van de levenskistjes waardevol. Het is spannend om ouder te worden en een goede balans te vinden tussen vasthouden en loslaten. Zaken die je in de weg zitten moet je loslaten en hetgeen waardevol is moet je vasthouden. Om dat onderscheid goed te

kunnen maken is zo'n kistje een hulpmiddel. Zijn ervaring is dat mensen die veel gegeven hebben het moeilijk vinden om te ontvangen. Geven lijkt veel meer betekenisvol en het is lastig om de rollen omgedraaid te zien. Daarover moet je met elkaar spreken. Misschien heb je in je leven wel zoveel gegeven dat het nu tijd is om te ontvangen. Maar dit blijft hoe dan ook een stap die je zal moeten nemen.

Mevrouw Stoffers, Mensen met een Missie, werkt voor een organisatie die zich niet met zorg maar met internationale missionaire samenwerking bezighoudt. Zij heeft, als mantelzorger van haar moeder, een vraag aan mevrouw Van Wijngaarden. Haar moeder lijkt op de dame uit de inleiding. Als kind deel je de historie van je ouders en de generatie voor hen. Deze historie, betekenislagen drie en vier, wordt steeds belangrijker. De vragen die hierbij horen, in haar geval het worstelen met een euthanasievraag, belasten de mantelzorger enorm. Mantelzorgers zijn ook mensen met een eigen verhaal. Een verhaal dat ze met iemand moeten kunnen delen. Gelukkig bestaat Mensen met een Missie uit medewerkers die hier open voor staan en kan zij persoonlijk haar verhaal kwijt. Maar de huidige generatie zal hier meer en meer mee te maken krijgen. Ouderen worden geacht steeds langer zelfstandig te blijven wonen en de kinderen worden geacht de zorgtaken in hun toch al drukke leven in te passen. Maar waar moeten deze mantelzorgers heen met hun verhaal? En hoe zorgen ze ervoor dat er verbinding is met de professionele zorg die ingeschakeld wordt. Een verbinding die nodig is zodat ook de professionele zorg in staat is af te steken naar laag drie en vier. Mevrouw Van Wijngaarden herkent deze worsteling. Er is, zeker bij het levenseinde, een groot verschil in betrokkenheid tussen een professional en een familielid. Een professional zal meer op afstand staan en daarom is het elkaar versterken wezenlijk, waardevol en kostbaar. Soms staat een mantelzorger eenvoudigweg te dichtbij en zullen taken overgelaten moeten worden aan de professional ter bescherming van de mantelzorger. Helaas wordt er vaak nog langs elkaar heen gewerkt. Mevrouw Van Wijngaarden heeft met heel veel ouderen gesproken over het naderende levenseinde en de wensen hieromtrent, maar ditzelfde gesprek voeren met haar eigen vader was ondoenlijk zwaar. Veel verpleegkundigen, die professioneel met een patiënt omgaan, hebben al moeite met een dergelijk gesprek laat staan een familielid. Een heel herkenbaar probleem dus. De heer Leget introduceert de VVV-er. De Veilige Vertrouwde Vreemdeling. Als familielid kun je soms niet alles wat nodig is bespreken en heb je iemand van buiten nodig die met een min of meer afstandelijke blik kijkt. Een netwerk rond een zorgvragende ouder is van groot belang. Binnen dit netwerk kun je gebruik maken van elkaars positie, kennis, ervaring en mogelijkheden.

De heer Paridaans, Minderbroeders Kapucijnen, is community-leider. In de afgelopen jaren is de zorg meer en meer geprofessionaliseerd en tijd is een belangrijke, zo niet de belangrijkste, factor geworden. Voor het bereiken van de derde en vierde laag is tijd nodig. Tijd die er vaak niet is. De zorgverleners van deze tijd zijn opgeleid in de periode waarin de zorg geprofessionaliseerd is en weten dus niet beter. Uiteraard zijn er wel zorgverleners die van nature feeling hebben voor de derde en vierde betekenislaag en deze ook proberen te bereiken, maar dan is de tijd weer een complicerende factor. Het huidige zorgsysteem is een grote belemmering op dit gebied. Binnen een Kloosterverzorgingshuis is het gelukkig wel mogelijk om de tijd te nemen om met de broeders te praten over hun leven, over hun kernwaarden. Wat hen beroerd heeft en nog steeds beroert. De heer Paridaans is afkomstig uit de zorg en ziet duidelijke verschillen met vroeger. Vroeger werd aan de zorgvrager gevraagd waar hij of zij behoefte aan had. Nu moet de zorgvrager dit zelf aangeven, moet hij of zij mondig zijn. De heer Leget herkent deze verschuiving. Zorgvragers zijn tegenwoordig geen patiënten meer maar cliënten die zelf hun wensen kenbaar moeten maken. De heer Paridaans antwoordt dat bij de Minderbroeders Kapucijnen gelukkig niet over patiënten en cliënten wordt gesproken maar over bewoner. Het zijn en blijven medebroeders die in de community wonen. De heer Leget vindt dit fijn om te horen. Woorden zijn heel belangrijk. Ze zijn richtinggevend en daarin dien je dus zorgvuldig te zijn.

Mevrouw Van Wijngaarden komt nog even terug op het levenskistje. Het samen maken van zo'n kistje is als activiteit op zichzelf al belangrijk omdat je zo gedwongen wordt na te denken over wat je in het kistje wilt opbergen. Maar het gevaar bestaat dat je daarna het kistje opbergt in de kast. Bij de Ursulinen gaan ze hier anders mee om en is het levenskistje onderdeel van het dagelijkse

leven. Het is onderdeel van het intermenselijke contact en blijft daardoor actueel en levend. Het is mooi als zo'n levenskistje zo'n belangrijke rol kan spelen.

De heer Peters sluit dit onderdeel af met de opmerking dat het nemen van tijd ook op een ander vlak van belang kan zijn. Het nemen van tijd kan klachten voorkomen en hiermee win je tijd. Tijd die je anders kwijt zou zijn aan het behandelen van klachten. Hij dankt de beide inleiders, mevrouw Van Wijngaarden en de heer Leget, hartelijk voor hun inspirerende inleiding en bijdrage aan de plenaire discussie. Hij onderstreept deze dank met een bos bloemen en een enveloppe.

5. Betekenisvol leven en afbouw – de heer Tom Boesten

De heer Peters geeft het woord aan de heer Boesten, stafmedewerker Bestuurbaarheid van de KNR. Aan de hand van een PowerPoint presentatie schetst hij de ontwikkelingen op het gebied van bestuurbaarheid en het Draaiboek Voltooiing. De titel van zijn inleiding is 'Voltooiing – betekenisvol afbouwen'.

<http://www.knr.nl/UserFiles/File/Lezing%20Tom%20Boesten%20-%20FKR-COR%20-%2027%20sept%202017.pdf>

De organisatoren van deze studiedag hebben mij voor een uitdagende opdracht gesteld. Ik ga hier bij u spreken over de economische en juridische aspecten van een religieus instituut in afbouw. Dat doe ik op een studiedag over betekenisvol leven. Om deze twee begrippen, betekenisvol leven en religieus instituut in afbouw met elkaar te verbinden, grijp ik naar het beeld van de pelgrimage. Misschien heeft u er ervaring mee, bijvoorbeeld een wandeling naar Santiago. Bij zo'n pelgrimage komen allerlei aardse zaken aan de orde die je moet regelen: goede schoenen, geschikte kleren, onderdak, de route, geld. Van dit alles zeker niet te veel, want elk gewicht is ballast. Het andere aspect van de pelgrimage is de zoektocht naar God. Dat is veel minder tastbaar, ook al omdat elke pelgrim een eigen zoektocht maakt. Het einddoel is meestal minder belangrijk dan de tocht ernaar toe. Wie de Camino de Santiago heeft gelopen, zal dit beslist bevestigen, want, met alle respect: zo bijzonder is de stad Santiago de Compostella ook niet. Maar hoe dan ook: de zaken van de aarde en de zaken van de hemel zijn beide nodig om de pelgrimstocht te laten slagen.

Wanneer we bij de KNR spreken over een religieus instituut in afbouw, spreken we liever over voltooiing. Dat lijkt een eufemisme, een ontkenning van het soms bittere proces van het afnemen van de krachten, en de vraag waarom het leven waar zo velen zich aan hebben gewijd, tegenwoordig zo weinig opvolgers aantrekt. Een heel andere associatie, die je sinds enkele jaren kan krijgen, is die van het voltooid leven, waar in de samenleving een stevig debat over wordt gevoerd. Beide zijn niet aan de orde: voltooiing is geen eufemisme, en het gaat niet over een vrijwillig levenseinde van individuen, die graag het tijdelijke met het eeuwige willen verwisselen. Wanneer u op het eind van mijn betoog begrijpt waarom voltooiing van religieuze instituten geen eufemisme is, heb ik mijn boodschap goed overgebracht.

Het verhaal is als volgt opgebouwd:

- De economische dimensie
- Het kerkelijk recht
- Het Draaiboek Voltooiing
- Wat is er op het eind dan voltooid?

De economische dimensie

Het zal gaan over juridische en economische aspecten van voltooiing. Laat ik beginnen met de dimensie van het economische. In onze Kerk wordt al het materiële, dat nodig is voor het bestaan van de Kerk als instituut, doorgaans aangeduid als de orde van het tijdelijke. Dit tijdelijke wordt dan meestal afgezet tegen het geestelijke. We zien dat bijvoorbeeld in Boek V van het Wetboek van Canoniek Recht, dat als titel heeft: Tijdelijke goederen van de Kerk. De tijdelijke goederen van de Kerk zijn de materiële bezittingen van alle kerkelijke rechtspersonen. Daartegenover staan dus de geestelijke goederen, bijvoorbeeld de sacramenten. Wie een rangorde vermoedt hierin, heeft het goed gezien. De geestelijke goederen staan boven de tijdelijke. Hierin klinkt duidelijk de

echo van teksten als Matt. 6, 19–33, die begint met ‘Verzamelt u geen schatten op aarde, waar ze door mot en worm vergaan en waar dieven inbreken om te stelen; maar verzamelt u schatten in de hemel, waar ze niet door mot of worm vergaan en waar dieven niet inbreken om te stelen. Waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn.’

De Kerk heeft altijd een ambivalente houding gehad ten opzichte van geld en goed. De Reformatie, die volgende maand precies 500 jaar geleden begon, had een aanleiding die alles met geld te maken had, met de vermenging van tijdelijke en geestelijke goederen. En ook vandaag de dag gaat er in de Kerk veel mis op financieel gebied. In sommige gevallen hebben de dieven uit het evangelie geestelijke kledij aan. Paus Franciscus heeft daarom enkele jaren geleden opdracht gegeven tot een grote schoonmaak van het Vaticaan. Soms hebben de misstanden te maken met het feit dat dieven weinig moeite hoeven doen om in te breken bij kerkelijke instituties. Dat probleem kennen we hier in Nederland ook. Maar nog vaker hebben we te kampen met een zeker gebrek aan interesse in materiële zaken. Het evangeliewoord lijkt dit in de hand te werken, en de gelofte van armoede, die religieuzen afleggen, versterkt dit nog.

Wat kunnen oversten, economen en hun adviseurs met deze woorden uit de Bergrede in deze tijd, waarin zij hun instituten moeten leiden op een pad dat naar de voltooiing ervan voert? Stelt het hen vrij van zorgen over hoe dit tijdelijke leven betaalbaar blijft? Maakt het niets uit wat er met het geld van het instituut gebeurt? Moeten zij hun aandacht afhalen van de tijdelijke goederen om alleen nog maar het geestelijke te zoeken? Of moeten we de geestelijke betekenis ontdekken van de omgang met het materiële, en dan specifiek in de context van afbouw van religieuze instituten?

Het kerkelijk recht

Als we het hebben over de juridische kant van het kerkelijk leven, is duidelijk dat ook die niet erg populair is. De kerkelijke wetgeving lijkt rigide, achterhaald, een rem op nieuwe ontwikkelingen, een bestendiging van oude machtsposities, en ga nog maar even door. Anderen vinden juist dat het kerkelijk recht te vaag is, te veel ruimte laat voor interpretatie. Er is nauwelijks jurisprudentie, waardoor je meestal geen flauw idee hebt hoe een kerkelijk tribunaal zal oordelen over een bepaalde zaak. Voor geestelijk ingestelde mensen is het kerkelijk recht te juridisch, voor juristen is het te geestelijk. In onze situatie van voltooiing komt daar nog bij dat er heel weinig wetgeving is omtrent het einde van een religieus instituut. Over de opbouw van religieuze instituten is er redelijk wat te vinden, maar de weg naar voltooiing moet nog gebaad worden. In Nederland zijn we daar al zeker dertig jaar mee bezig, andere westerse landen zijn daar iets later mee begonnen.

Toch moeten we bedenken dat er veel behartenswaardigs in het Wetboek van Canoniek Recht, de Codex, staat. De passages over het religieuze leven zijn voor ons vooral belangrijk omdat ze de eigenheid van dat leven beschermen. Als je de canones over het religieuze leven legt naast de bepalingen over de tijdelijke goederen, zie je dat er voor religieuze instituten op bepaalde punten net even andere regels gelden. Ze geven de religieuze instituten een zekere vrijheid die andere kerkelijke rechtspersonen niet hebben. Maar die vrijheid is niet bedoeld om de vrijheid zelf, maar om het charisma van het instituut beter gestalte te kunnen geven.

Kijken we bijvoorbeeld naar c.635:

§ 1 Tijdelijke goederen van religieuze instituten, als zijnde kerkelijke goederen, vallen onder de voorschriften van Boek V Tijdelijke goederen van de Kerk, tenzij uitdrukkelijk iets anders voorzien wordt.

§ 2 Elk instituut echter dient geschikte normen vast te stellen betreffende het gebruik en het beheer van goederen, waardoor de armoede die het eigen is, bevorderd, beschermd en tot uitdrukking gebracht wordt.

We zien hier dat er voor religieuze instituten op bepaalde punten andere regels gelden, en dat die andere regels tot doel hebben de eigenheid van het instituut te bevorderen, te beschermen en tot uitdrukking te brengen. Dit voorbeeld gaat over tijdelijke goederen, maar we zouden ook voorbeelden kunnen aanhalen over de manier waarop een religieus instituut bestuurd wordt, over het gezag van de overste, en over de noodzaak ieder lid te betrekken bij belangrijke besluiten. Wan-

neer we dus proberen de geestelijke betekenis te ontdekken van het voltooiingsproces van religieuze instituten, kunnen we de Codex toch maar beter niet terzijde leggen.

Het Draaiboek Voltooiing

Momenteel is de KNR bezig met het samenstellen van het Draaiboek Voltooiing. In dit Draaiboek willen we een handleiding bieden aan oversten en hun raden, aan administratoren, en aan de adviseurs die religieuze instituten ondersteunen. We willen er de ervaringen in bundelen die in de afgelopen decennia zijn opgebouwd. Op die manier hopen we dat alle betrokkenen de pelgrimage naar de voltooiing kunnen volhouden, en onderweg niet al te vaak verdwalen. We gaan ervan uit dat we eind dit jaar een eerste werkbare versie kunnen opstarten.

In het Draaiboek Voltooiing komen zes aandachtsvelden naar voren:

1. Charisma
2. Bestuur
3. Huisvesting en gebouwen
4. Zorg voor de leden
5. Financiën
6. Externe ondersteuning

1. Charisma

Een wezenlijk onderdeel van de voltooiing is de zorg voor het charisma. In ieder instituut moet hierover op gezette tijden een goed gesprek worden gevoerd. Het gaat dan over vragen als: Hoe verstaan wij, als leden van dit instituut, ons apostolaat? Is dat helemaal iets van het verleden, of doen we er nog iets mee, of kunnen we er nog iets mee doen? Volgen we de actualiteit, waar het gaat over ons vroegere werk? Zijn we betrokken bij projecten van anderen die bij onszelf passen? Hoe houden we onze spiritualiteit levendig? Hoe vieren we feesten/herdenkingen in ons instituut? Wat betekent onze stichter voor ons? Hoe zit het met ons gemeenschapsleven? Is iedereen een beetje gelukkig met hoe het gemeenschapsleven nu vorm krijgt? Valt er iets te verbeteren? Is de pastorale zorg goed geregeld? Hoe gaat dat in de toekomst? Tenslotte is ook de omgang met tijdelijke goederen niet los te zien van het charisma. Dat uit zich met name in de leefstijl en in het giftenbeleid. Ik kom daar later nog op terug.

2. Bestuur

Een kritieke factor bij de bestuurbaarheid van een religieus instituut of een sociëteit van apostolisch leven is de mogelijkheid kapittel te vieren en een overste en raad te kunnen verkiezen. Op het eerste gezicht mag een kapittel lijken op een soort algemene vergadering, met verkiezing van het bestuur. In feite gaat de betekenis dieper. Het is een teken van eenheid van het instituut, waar de H. Geest doorheen moet waaien. Daarom is het beter te spreken van het vieren van een kapittel dan van het houden van een kapittel. Het kapittel moet het geestelijk erfgoed van het instituut beheren. Op het moment dat kapittels niet meer kunnen worden gevierd volgens de normen in de Constituties, is er een serieus probleem. Het is helaas nog niet duidelijk geworden hoe we dan te werk moeten gaan. Bij de KNR denken we dat het mogelijk moet zijn het kapittel te vieren met alle leden die daartoe geestelijk en lichamelijk in staat zijn. Meestal echter laten de Constituties dat niet toe. We werken nog aan een oplossing hiervoor. Verkiezing van een overste en een raad is vaak al even problematisch. Op een leeftijd dat de meeste niet-religieuzen al tien jaar met pensioen zijn, moet men in het religieuze leven nog even door. De ondersteuning door niet-leden kan alleen in adviserende posities. Het werkelijk overdragen van bestuurlijke verantwoordelijkheid, zoals tien jaar geleden in enkele instituten mogelijk is geworden, gaat helaas niet meer. Het vraagt daarom een vooruitziende blik bij de huidige oversten en raden, zodat ze hun instituut voorbereiden op een situatie dat zij bestuurd zullen worden hetzij vanuit het buitenland, hetzij door een administrator. De KNR wil de instituten helpen om zo lang mogelijk ten volle religieus instituut te zijn, ook in de periode dat een administrator het bestuur voert.

3. *Huisvesting en gebouwen*

Voor de meeste oversten, economen en raadsleden is het beheer van onroerende zaken een zware opgave. Deskundigen van buiten het instituut spelen een belangrijke rol als adviseur. Een overste kan veel aan deze deskundigen overlaten. Toch zijn er beslissingen die alleen door de overste kunnen worden genomen, vaak in overleg met de raadszusters/raadsbroeders. Ook bij huisvesting en gebouwen is vooruitdenken en vooruitwerken van groot belang. Vervreemding ervan is een lang proces. Eerst het nemen van beslissingen, en dan nog het uitvoeren ervan. Hierbij is het welzijn van de leden in het geding, maar ook soms materieel erfgoed dat speciale betekenis heeft voor het instituut.

4. *Zorg voor de leden*

Nauw met de huisvesting verbonden is de zorg voor de oudste en zieke medezusters en –broeders. De zorg voor hen moet goed geregeld zijn. Zo moeten er huisvesting zijn die geschikt is voor leden die zorg nodig hebben. Er moet een zorginstelling zijn, en die moet het mogelijk maken dat de leden op een prettige manier, en op de wijze van kloosterleven, kunnen wonen. Er zijn mensen nodig die het religieuze leven begrijpen. Verder is het normaal dat onze zusters/broeders elkaar helpen, ook wanneer ze al oud zijn. Maar daar zitten ook grenzen aan.

5. *Financiën*

Een goed beheer van financiën is noodzakelijk. Dat is in het burgerlijke leven zo, en dat is in het religieuze leven al niet anders. Er is echter wel een probleem, dat samenhangt met de gelofte van armoede. Doordat de individuele leden van een instituut meestal niet bezig hoeven te zijn met hun eigen geld, hebben veel religieuzen nauwelijks een idee van financieel beheer. Het feit dat het instituut je leven lang zorg draagt voor je levensonderhoud is mooi, en het verlost je van veel getob. Maar de overste en de econoom kunnen zich dit standpunt niet veroorloven. Zij moeten er verstand van hebben, en ermee om kunnen gaan. Zij dragen niet alleen zorg voor hun eigen levensonderhoud, maar voor dat van alle leden van het instituut plus voor alles wat het instituut verder nog doet, bijvoorbeeld aan apostolaat. Omdat het in veel instituten misgaat, heeft de Congregatie voor de Religieuzen in 2014 een brochure uitgegeven, waarin richtlijnen staan voor het beheer van tijdelijke goederen. Voor de instituten in Nederland zullen de meeste richtlijnen gesneden koek zijn. Toch is het de moeite waard het document te lezen en de aanbevelingen op te volgen. Het is goed dat de instituten in Nederland met name op het punt van financiën kunnen steunen op deskundigen van buiten. Zonder hen zouden er waarschijnlijk heel wat ongelukken gebeuren. Het is wel belangrijk dat deze adviseurs het religieuze leven en speciaal hun instituut goed kennen. Degenen die dat nu doen, hebben ooit opvolgers nodig, en die moeten hierin ingewijd worden. Ook voor de economisch adviseurs geldt, dat het charisma van het instituut een rol te spelen heeft. Het financiële beleid van een religieus instituut moet immers, zoals de Codex zegt: de armoede die het eigen is, te bevorderen, te beschermen en tot uitdrukking te brengen. Dat lijkt me voor een gewone financieel deskundige een wonderlijke opdracht. We hebben daarom meer nodig dan gewone financieel deskundigen. Nu ik het over charisma heb gehad en ook over financiën, wil ik terugkomen op het giftenbeleid, zoals ik al aankondigde. Geld dat je over hebt weggeven voor goede doelen is een zaak van medemenselijkheid. Ik zou er wel voor willen pleiten om goed een onderscheid te maken tussen giften uit medemenselijkheid en giften die een instituut doet vanuit het eigen charisma. Waarom zouden we niet die giften vanuit het eigen charisma benoemen als apostolaat? Elk religieus instituut kan voor zichzelf overwegen wat voor activiteiten en projecten, die nu worden uitgevoerd in onze samenleving en ook in het Zuiden van de wereld, heel vertrouwd passen bij het eigen charisma. Als men op een kapittel zichzelf de vraag zou stellen: ‘Als we nu dertig jaar waren in plaats van tachtig, zouden we dan dit werk oppakken?’ heb je een deugdelijke maatstaf. Dan wordt het wegschenken van geld een onderdeel van de pelgrimage naar de voltooiing.

6. *Externe ondersteuning*

Deskundigen en andere mensen van buiten het instituut, die het instituut helpen, kunnen veel bijdragen aan een goede voltooiing. Het blijft echter altijd de verantwoordelijkheid van de overste en haar/zijn raad om een geschikte vorm van ondersteuning te kiezen en om de mensen aan te stellen die deze ondersteuning moeten geven. Het is onvermijdelijk dat de verhoudingen geleidelijk kantelen: de externe adviseurs krijgen steeds meer invloed. Daarom is het belangrijk dat de overste en

haar raad zo lang mogelijk kritisch blijven kijken wie zij aanstellen en wat ze haar/hem toevertrouwen. Daarbij kan het helpen wanneer belangrijke zaken als kapittelbesluit worden neergelegd, of op een andere manier in het eigen recht worden opgenomen. Oversten doen er goed aan een helder onderscheid te maken tussen die taken die aan niet-leden kunnen worden toevertrouwd en taken die zozeer eigen zijn aan het religieuze leven, dat ze die zelf moeten behartigen. En ook wanneer de leden van het instituut niet meer zelf de leiding kunnen vormen, en er bijvoorbeeld een administrator komt, moet het charisma de belangrijkste leidraad blijven bij het besturen van het instituut.

Wat is er dan op het eind voltooid?

Zoals ik heb proberen aan te tonen, is het afbouwen van het instituut weliswaar een proces dat met de nodige deskundigheid en zakelijkheid moet gebeuren, maar heeft het ook een gelovige dimensie. Ik gebruikte daarvoor het beeld van een pelgrimage: een zoektocht naar God waar je allerlei aardse zaken bij nodig hebt. Op die zoektocht naar God kom je dan onvermijdelijk het Schriftwoord weer tegen waar ik mee begon. We verzamelen ons schatten in de hemel. Waar is die hemel? Het is haast een automatisme dat we bij hemel denken aan het hiernamaals. Het is echter zeer de vraag of dat moet, en zelfs of dat in het evangelie zo bedoeld is. Als ik zo vrij mag zijn om hemel en rijk Gods aan elkaar gelijk te stellen, vertellen de gelijkenissen van Jezus wat ermee bedoeld is. Dan is de hemel in ons en om ons heen, overigens net als zijn tegenbeeld, de hel. De hemel is niet een plaats, de hemel is iets dat gebeurt. Het gebeurt in het dagelijkse leven van onszelf en van onze medemensen. Zo blijft het religieuze leven ten einde toe een zoektocht naar God. Voltooiing is een pelgrimage die weliswaar een duidelijk eindpunt heeft, maar waarbij het vooral de moeite waard is wat er onderweg gebeurt. Dank u wel.

De heer Peters dankt de heer Boesten voor zijn bijdrage. De aanwezigen onderstrepen dit met applaus. De volgende vragen worden gesteld c.q. opmerkingen worden gemaakt:

- *De heer Koonings (Dominicanessen van Neerbosch en lid van de FKR) zou graag meer informatie krijgen over het Draaiboek Voltooiing. Wanneer wordt het gepubliceerd, wat is de globale inhoud en wat kan de betekenis zijn voor de hogere oversten en de economen?*

De heer Boesten antwoordt dat het Draaiboek Voltooiing nog in ontwikkeling is. Ook is er nog geen beslissing genomen over de wijze waarop het gepresenteerd zal worden. Wellicht wordt gekozen via een model op de website van de KNR. De gebruikers wordt dan gevraagd vooraf een aantal vragen te beantwoorden over de bestuurlijke situatie en de mate waarin de voltooiing al gevorderd is. Op basis van de antwoorden zal dan een aantal aandachtspunten op de zes, zojuist genoemde, terreinen naar voren gebracht worden. Als voorbeeld geeft de heer Boesten het vervreemden van eigendommen. Wanneer als antwoord wordt gegeven dat er sprake is van onroerend bezit in eigendom, zal gevraagd worden wat precies afgestoten dient te worden en op grond waarvan deze keuze is gemaakt. De aanbevelingen zullen dan gericht zijn op zaken waar je aan moet denken bij het afstoten, zoals de regels met betrekking tot het toestemming vragen aan Rome. Wanneer gedacht wordt aan het aanstellen van een Administrator dan volgt een lijstje met punten die geregeld zouden moeten worden voor hij of zij aantreedt. Het is de bedoeling dat het Draaiboek Voltooiing steeds aangepast wordt en dat ervaringen van besturen op dit gebied hierin verwerkt worden. Op deze manier kan van elkaar geleerd worden. Het is dus geen statisch document.

- *De heer Backer, Franciscanessen van Aerdenhout, merkt op dat er inmiddels een aantal Administratoren is benoemd ter opvolging van een overste. Deze Administratoren zijn geen religieuzen, maar seculiere priesters of diakens. Wat kan de KNR voor deze groep betekenen? Het zou goed zijn om hen meer bekend te maken met de KNR en het religieuze leven in Nederland. Ook zou de KNR wellicht kunnen nadenken over voor deze functie geschikte religieuzen zodat er invloed uitgeoefend kan worden op de komende benoemingen.*

De heer Boesten antwoordt dat de KNR hier wel degelijk mee bezig is. Er wordt nagedacht over de vraag hoe de KNR oversten van een religieus instituut – dat op weg is naar de situatie waarin een Administrator de taken van de hogere overste overneemt –

geadviseerd en ondersteund kan worden. Met alle nieuwe Administratoren wordt een gesprek gevoerd en aan hen wordt gevraagd wat zij van de KNR verwachten en wat ze nodig hebben.

- *Mevrouw De Wit, Ursulinen van Bergen, zou graag een profiel van een Administrator ontvangen. Wat zijn de functie-eisen, waar moet hij of zij aan voldoen?*

De heer Boesten antwoordt dat er in de Guidelines Diocesane Congregaties hiervoor summiere richtlijnen zijn opgenomen. Een Administrator zou bij voorkeur een religieus moeten zijn en bij vrouwelijke congregaties bij voorkeur een vrouwelijke religieus. Er is geen uitgekristalliseerde functieomschrijving beschikbaar. De functie is relatief nieuw en moet zich nog ontwikkelen. Uiteraard heeft een Administrator veel minder tijd beschikbaar dan een overste en daar zal rekening mee gehouden moeten worden. De Administrator krijgt wel de bevoegdheden van een overste, maar is niet voortdurend aanwezig in het religieuze instituut. Er kan dus niet verwacht worden dat alle taken, die door een overste uitgevoerd werden, overgenomen worden door de Administrator.

- *Ptr. Van Langen, Priesters van het Heilig Hart van Jezus, constateert dat er ook congregaties zijn, vanwege de afnemende bestuurbaarheid in Nederland, een overste uit het buitenland – soms vanuit een hele andere cultuur – krijgen. Vaak zijn de cultuurverschillen erg groot en dit kan problemen opleveren. Ook een overste uit een buurland kan al tegen zaken aanlopen die in Nederland heel anders zijn dan in het land van afkomst. Zo is de wetgeving in Vlaanderen heel anders dan in Nederland. Kan de KNR behulpzaam zijn bij het bijscholen op dit gebied?*

De heer Boesten antwoordt dat er in Nederland niet zo heel veel religieuze instituten zijn die alleen in Nederland zijn gevestigd. De meeste instituten hebben buitenlandse vestigingen en het komt inderdaad voor dat er vanuit het generaal bestuur een overste naar Nederland wordt gestuurd. Vaak gaat het om kleine gemeenschappen en blijkt het in de praktijk goed te werken. Het is belangrijk dat deze nieuwe buitenlandse oversten goed samenwerken met de adviseurs en medewerkers die al door het voormalige Nederlandse bestuur zijn aangezocht. De KNR kan de taken die deze adviseurs uitoefenen niet zomaar overnemen. Het is van belang dat in de periode dat naar een dergelijke situatie toegegroeid wordt het provinciaal bestuur het generaal bestuur alvast kennis laat maken met de adviseurs. Wanneer het religieuze instituut dan omgevormd wordt tot een Religieus Huis dat rechtstreeks onder het generaal bestuur valt, zijn de contacten al gelegd, kent het generaal bestuur de adviseurs en is er onderling vertrouwen gegroeid. De buitenlandse overste in Nederland dient deskundig begeleid te worden en er zal regelmatig contact moeten zijn tussen het generaal bestuur in het buitenland en de adviseurs in Nederland.

- *De heer Sosef, Gezelschap van het Goddelijk Woord, is ook naar Santiago geweest. Vooraf had hij een nauwkeurige planning en een heel draaiboek gemaakt, maar na de start bleek alles toch onzeker en was de tocht een proces dat niet precies te voorspellen was. Ditzelfde geldt voor het proces van voltooiing. De religieuze instituten gaan een onbekende tijd tegemoet en de bijbehorende ontwikkelingen kunnen niet worden voorzien. De heer Sosef zou graag de komende periode op regelmatige basis in deze samenstelling met elkaar overleggen en afstemmen. Op deze manier kunnen ervaringen uitgewisseld worden en kan van elkaar geleerd worden. Hij zou graag samen deze pelgrimstocht aangaan.*

De heer Boesten ondersteunt dit voorstel; dit zou de KNR zeer welkom zijn. Aan het eind van het jaar zal de eerste versie van het Draaiboek Voltooiing gereed zijn. Zoals al gezegd zal er geen definitieve versie komen; het blijft een document in ontwikkeling. Omstandigheden en inzichten zullen blijven veranderen. Om dit bij te houden is de hulp van iedereen zeer welkom en hard nodig.

Intermezzo

Het Huis van de Roeping heeft een aantal filmpjes laten maken met als doel te laten zien dat religieus leven in Nederland niet alleen afbouw, maar ook bloei kent. In deze filmpjes vertellen jonge religieuzen over hun persoonlijke roepingsverhaal. Het eerste filmpje gaat over br. Moses, Trappist van Koningshoeven.

https://www.youtube.com/watch?v=2aQ3jpSDouE&list=PL0xFgAMHa8rcqeCFWN_VdLFAVRcjlN6u&index=1

6. Ziektekostenverzekering voor Religieuzen (ZVR) – de heer Mari Platenburg

De heer Peters geeft het woord aan de heer Platenburg. De heer Platenburg is econoom van de Minderbroeders Franciscanen en lid van de FKR. Samen met de heer Jochem van Heteren, relatie-manager CZ en lid van de Begeleidingscommissie ZVR, is hij gevraagd een toelichting te geven op de ZVR. Dit wordt gedaan aan de hand van een PowerPoint presentatie.

<http://www.knr.nl/UserFiles/File/2017-09-27%20presentatie%20ZVR.pdf>

Sheet 1 + 2

- De ZVR is een collectieve aanvullende verzekering van en voor religieuzen.
- De uitvoerder van deze verzekering is zorgverzekeraar CZ.
- De ZVR is een unieke verzekering. Het opgebouwde vermogen binnen de ZVR blijft eigendom van de ZVR en de leden zijn dus aandeelhouder in het eigen vermogen.
- De Begeleidingscommissie behartigt de belangen van de leden. In deze Begeleidingscommissie hebben drie leden namens de religieuzen en twee namens CZ zitting.

Sheet 3

- De ZVR is een naturaverzekering en een aanvulling op de basisverzekering.
- De overheid stelt jaarlijks de inhoud van de basisverzekering en het hieraan verbonden eigen risico vast.
- Een naturaverzekering houdt in dat er gebruik gemaakt kan worden van zorgverleners waarmee CZ een contract heeft. Hierdoor kan de premie laag gehouden worden.

Sheet 4

- CZ biedt de basisverzekering aan.
- Er zijn twee soorten basisverzekeringen; de natura- en de restitutieverzekering. Bij de restitutieverzekering is de verzekerde volledig vrij in het kiezen van een zorgaanbieder. Bij de naturaverzekering is de verzekerde gebonden aan de bij de zorgverzekeraar aangesloten zorgaanbieders met wie een contract is gesloten.
- Hierdoor kan de premie voor de naturaverzekering lager gehouden worden dan die voor de restitutieverzekering.

Sheet 5 + 6

- De ZVR is een aanvullende verzekering met bijzondere voorzieningen. Zo wordt het eigen risico van de basisverzekering gedekt vanuit de ZVR en betalen de leden geen eigen risico. Dit scheelt maximaal € 385.
- De premie voor de ZVR is € 99 per maand.
- Op sheet 6 is een opsomming gegeven van de belangrijkste modules en de bijbehorende vergoeding.
- Ieder jaar wordt opnieuw gekeken naar de modules en de vergoedingen. Modules die niet van belang zijn voor religieuzen, zoals kraamzorg, worden niet opgenomen.
- € 99 per maand is fors voor een aanvullende verzekering, maar de vergoedingen zijn navenant en het eigen risico van de basisverzekering is afgedekt.
- De Begeleidingscommissie probeert de kosten in de hand te houden. Een voorbeeld hiervan is de onbeperkte brillenvergoeding. Soms werd er daardoor zesmaal per jaar een bril gedeclareerd. De Begeleidingscommissie kijkt in zo'n geval of er aan bepaalde vergoedingen een restrictie verbonden kan worden. Voor brillen is een maximum vastgesteld.

Sheet 7

- De ZVR heeft ook een verzekering voor missionarissen zodat zij verzekerd zijn wanneer ze in Nederland zijn. Zo worden ze in staat gesteld om naar Nederland te komen om een bepaalde behandeling te ondergaan.
- De maanden dat de missionaris in Nederland is betaalt hij of zij de normale premie van € 99 per maand. De overige maanden slechts € 11,80 per maand.

Sheet 8

- Het eigen vermogen van de ZVR bedraagt ongeveer € 1000 per lid.
- De solvabiliteitsreserve eis van de overheid is 25% van de premie. De ZVR rekent met 35%. Het overschot is beschikbaar voor uitkering aan de leden.
- De ZVR keert met regelmaat bedragen uit aan haar leden. Vorig jaar is dat gedaan om het eigen vermogen af te laten nemen. Omdat er geen leden meer bij komen en het aantal verzekerden alleen maar daalt, kan dit zonder consequenties gedaan worden.
- Wanneer de basisverzekering uitgekleeft wordt door de overheid zullen wel meer zaken uit de aanvullende verzekering betaald moeten gaan worden.

Sheet 9

- De Begeleidingscommissie wordt benoemd door het Bestuur KNR (drie leden) en door de Raad van Bestuur van CZ (twee leden). CZ levert ook de secretaresse van de Begeleidingscommissie. Dit is mevrouw Van Iersel.
- Vanuit de KNR hebben mevrouw Bos, br. Koeleman en de heer Platenburg zitting in de Begeleidingscommissie.
- Met de nieuwe voorzitter, mevrouw Bos, is veel deskundigheid binnengehaald. Zij is stafmedewerker Ouderenzorg bij de KNR, secretaris van de COR en tevens werkzaam bij de Franciscanessen van Veghel. Ze heeft zr. Mariëtte Engelen opgevolgd.
- Br. Koeleman, broeder van Maastricht en vele jaren als missionaris in Chili werkzaam geweest, is secretaris. Hij heeft zr. Van der Burg opgevolgd.
- De heer Platenburg, econoom bij de Minderbroeders Franciscanen, lid van de FKR en van het Economencollege, is penningmeester. Hij heeft de heer Hooijen opgevolgd.
- Namens CZ hebben de heren De Raad (vicevoorzitter) en Van Heteren (ambtelijk secretaris) zitting.
- Jaarlijks wordt een financieel jaarverslag en een secretariaatsverslag gepubliceerd. Aan de Raad van Bestuur van CZ en het Bestuur KNR wordt jaarlijks decharge gevraagd over het gevoerde beleid in het afgelopen jaar.

Sheet 10

- De Begeleidingscommissie vergadert minimaal tweemaal per jaar.
- In het voorjaar wordt de jaarrekening besproken. Deze wordt voorgelegd aan de FKR die deze jaarrekening, voorzien van een advies, voorlegt aan het Bestuur KNR.
- In het najaar wordt gesproken over de verzekeringsvoorwaarden en de bijbehorende premie voor het volgende kalenderjaar.
- Eenmaal per jaar wordt op locatie, bij een religieus instituut, vergaderd. Dit is met name voor de afgevaardigden van CZ voor de feeling met de achterban van groot belang.

Afsluitend merkt de heer Platenburg op dat de Begeleidingscommissie met veel enthousiasme en inzet haar werk verricht. De ZVR is een goede, unieke, verzekering die de religieuzen in staat stelt elkaars lasten te dragen. Een pure vorm van solidariteit. Omdat de doelgroep vergrijsd zijn de herstellingsoorden toegevoegd aan de ZVR. De actuaris adviseerde daarom de premie te verhogen, maar de Begeleidingscommissie heeft hier vooralsnog niet voor gekozen. Eventuele extra kosten kunnen vooralsnog uit het eigen vermogen gehaald worden. De Begeleidingscommissie wil graag de komende jaren deze unieke verzekering blijven bieden aan de religieuzen. Zowel het Bestuur KNR als de Raad van Bestuur CZ staan hierachter. De ZVR is niet de goedkoopste aanvullende verzekering, maar wel de verzekering met de hoogste dekking. De leden van de ZVR hebben veel

zorg nodig; de ZVR weigert niemand. Normaal gesproken betalen nieuwe deelnemers aan een collectieve regeling entreegeld. De Begeleidingscommissie heeft besloten hiervan af te zien. Wel worden zij de eerste vijf jaar uitgesloten van uitkering van het eigen vermogen. Zij hebben dit namelijk niet mede opgebouwd.

De heer Peters dankt de heren Platenburg en Van Heteren voor hun bijdrage. De aanwezigen onderstrepen dit met applaus. De volgende vragen worden gesteld c.q. opmerkingen worden gemaakt:

- *De heer Van Westerlaak, Zusters van Onze Lieve Vrouw Amersfoort, vraagt of de ZVR nagedacht heeft over hun eigen voltooiing. Hoe ziet de Begeleidingscommissie de toekomst met een steeds minder wordend aantal leden. Wat is de kritische grens en wie bepaalt deze? De KNR, CZ of de Begeleidingscommissie?*

De heer Platenburg antwoordt dat de Begeleidingscommissie uiteraard met regelmaat kijkt of het nog verantwoord is om door te gaan. Onlangs is positief besloten op deze vraag. De berekeningen van de actuaire zijn hierbij van belang hoewel het verloop dat hij berekent in de praktijk langzamer blijkt te gaan. De verwachtingen worden iedere drie jaar aangepast en op basis hiervan wordt een beslissing genomen.

- *Br. Kavelaars, Broeders van Oudenbosch, heeft vernomen dat ook Ohra een collectieve verzekering heeft voor religieuzen. Klopt dit en zo ja, wat zijn de verschillen en overeenkomsten?*

De heer Van Heteren antwoordt dat Ohra en Delta Loyd labels zijn van CZ. Zij zijn aan CZ gelieerd. Hij is niet bekend met een religieuzenverzekering van Ohra. Wellicht gaat het hier om een bredere collectieve verzekering waaronder ook religieuzen vallen. Hij vraagt br. Kavelaars hem de informatie, wanneer hij hierover beschikt, aan de Begeleidingscommissie toe te sturen zodat dit uitgezocht kan worden.

- *Mevrouw De Wit, Ursulinen van Bergen, heeft een tweetal vragen. (1) Aangegeven werd dat de aanvullende verzekering niet goedkoop is. Hoe verhouden de kosten hiervan zich met andere aanvullende verzekeringen? (2) De toekomst van de ZVR wordt eenmaal per drie jaar bepaald. Wat gebeurt er wanneer religieuzen net zijn overgestapt naar de ZVR en de ZVR stopt? Kunnen ze dan nog, tegen een normale premie en zonder keuring, terecht bij een zorgverzekeraar? Deze groep is oud en zorgbehoevend en het is maar de vraag of zij na het stoppen van de ZVR ergens anders ondergebracht kunnen worden.*

De heer van Heteren antwoordt dat de constructie van de ZVR een kostprijsconstructie is. Het is inderdaad de vraag hoe lang deze constructie in stand gehouden kan worden. De ZVR zal echter niet van het ene op het andere jaar beëindigd worden. Dit zal ruim van tevoren bekend gemaakt worden. Overigens wordt voor de basisverzekering nooit gekeurd; voor een aanvullende verzekering wel. De heer Platenburg vult dit aan. De ZVR is een relatief dure aanvullende verzekering. Maar de voorwaarden en uitkeringen zijn daar ook op afgestemd. Ze zijn toegespitst op de doelgroep, de religieuzen. Dus wel een zeer uitgebreide brillen- en gehoorapparatenvergoeding, maar geen kraamzorg. Wanneer de ZVR stopt zal samen met de KNR en CZ gekeken worden waar de leden, onder goede voorwaarden, ondergebracht kunnen worden. Dat hoeven de religieuzen dan uiteraard niet zelf te doen. Men zal een passend aanbod gedaan worden.

- *Ptr. Geurtsen, Missionarissen van Mill Hill, heeft een minder goede ervaring met de missionarissenverzekering van de ZVR. Vorig jaar ging een missionaris die eerst in Engeland werkzaam was en onder de National Health viel, naar Oeganda. Hij is ingeschreven bij de gemeente Oosterbeek omdat hij dan gebruik zou kunnen maken van de missionarissenverzekering van de ZVR. Hij is echter, ondanks het feit dat hij in Oeganda woont en werkt, de volledige premie verschuldigd volgens CZ. Er is dus geen sprake van een gereduceerd tarief van € 11,80 per maand.*

De heer Platenburg verontschuldigt zich voor het misverstand. In 2006 is een overgangsregeling van kracht geworden. Iedereen die voor die tijd ingeschreven stond als missionaris kunnen gebruik maken van het gereduceerde tarief. Nieuwe leden mogen toetreden, maar betalen de volledige premie. De heer Platenburg had dit duidelijker moeten melden in de presentatie.

- *De heer Tops, Franciscanessen van Aerdenhout, sluit zich aan bij de opmerkingen van mevrouw De Wit. Ook hij wil wel overwegen over te stappen naar de ZVR, maar aarzelt bij het op termijn ongetwijfeld naderende einde van deze verzekering. Hij vraagt CZ te overwegen om te garanderen dat zij, wanneer de ZVR besluit de verzekering te beëindigen, de steeds kleiner wordende groep religieuzen over te nemen en hen een verzekering aan te bieden tegen dezelfde voorwaarden als zij bij de ZVR hebben. Hierdoor zal een drempel weggenomen worden.*

De heer Platenburg vindt dit een goede suggestie en zal deze in de Begeleidingscommissie bespreken. Vervolgens kan dit voorgelegd worden aan de Raad van Bestuur van CZ.

Intermezzo

Het tweede filmpje gaat over zr. Maria Iuxta Crucem, Dienaressen van de Heer en van de Maagd Matará.

https://www.youtube.com/watch?v=sfqvbp7dFM&index=2&list=PLOxFgAMHa8rcqeCFWN_VdLFAVRcjlN6u&t=47s

Vanwege de tijd wordt het derde filmpje over broeder Johannes Pio, broeder van Sint Jan, niet getoond. Dit filmpje is te vinden op:

https://www.youtube.com/playlist?list=PLOxFgAMHa8rcqeCFWN_VdLFAVRcjlN6u

7. Actualiteiten – de heer Jeroen Crajé

De heer Peters geeft het woord aan de heer Crajé, financieel–economisch stafmedewerker. Hij laat een aantal actuele financieel–economische onderwerpen de revue passeren aan de hand van een PowerPoint presentatie. <http://www.knr.nl/UserFiles/File/Stuedag%2027%20september.pdf>. De meeste onderwerpen zijn nog lopend en in de loop van de tijd zal er via de FKR–mailing meer informatie verstrekt worden.

ANBI

Sinds 2014 zijn stichtingen en verenigingen verplicht te voldoen aan de publicatieplicht ANBI. Sinds 1 januari 2016 geldt deze publicatieplicht ook voor kerkgenootschappen en dus voor de religieuze instituten. Een ingrijpende operatie die inmiddels is afgerond. Reden voor de Belastingdienst om steekproefsgewijs te gaan controleren. Helaas hebben nog niet alle religieuze instituten en aan hen gelieerde stichtingen alles op orde. De Belastingdienst heeft in de afgelopen tijd steekproeven uitgevoerd bij de PKN. De controle van de ANBI door de Belastingdienst wordt intensiever. Reden is dat de heer Omtzigt (CDA) 21 vragen bij de staatssecretaris heeft neergelegd inzake de ANBI. Deze oefent nu druk uit op de Belastingdienst om ervoor te zorgen dat iedereen zich houdt aan de publicatieplicht.

Er zal een nieuw convenant met de Belastingdienst gesloten worden. Op dit moment bestaat er een handavingsconvenant; dit zal gewijzigd worden in een samenwerkingsconvenant dat uit drie delen bestaat:

1. Samenwerkingsconvenant.
2. Procesbeschrijving ‘toezicht op toezicht’.
3. Toetsingskader ANBI CIO.

Per kerkgenootschap is een matrix ontworpen dat gekoppeld is aan het eigen kerkrecht. De religieuze instituten vallen onder de RK Kerkprovincie. Dit is een wat lastige situatie aangezien de religieuze instituten een heel andere structuur hebben dan de parochies. In de onderhandelingen met

de Belastingdienst zijn daarom onze zorgen met betrekking tot het levensonderhoud uitgesproken. Bij het vorige convenant is een brief ontvangen van de staatssecretaris waarin hij aangeeft rekening te houden met de bijzondere situatie van de religieuzen. Deze toezegging is nu opgenomen in het nieuwe convenant.

Afgesproken is dat er sprake zal zijn van toezicht op toezicht. De kerkgenootschappen worden geacht zelf toezicht te houden op de onder hen vallende instellingen. De bisschop keurt de jaarrekening van de onder hem vallende parochies goed. De Belastingdienst hoeft dit dus niet meer te controleren. Dit ontlast hen. Wel zullen ze steekproeven uitvoeren. Het is dus van belang dat de religieuze instituten tijdig hun cijfers doorgeven en voldoen aan alle eisen van de publicatieplicht. Het convenant wordt waarschijnlijk op 15 december 2017 getekend door de Belastingdienst en de voorzitter van het CIO.

Legal Entity Identifier (LEI)

Met ingang van 3 januari 2018 zijn rechtspersonen die aandelen, obligaties, futures of opties kopen, verkopen of verkrijgen verplicht om een LEI-code te hebben. Deze LEI-code wordt in Nederland alleen uitgegeven door de Kamer van Koophandel (KvK). Kerkelijke instellingen staan, over het algemeen, niet ingeschreven bij de KvK en kunnen dus vooralsnog geen LEI-code aanvragen. Volgende week wordt overlegd met de KvK, de Autoriteit Financiële Markten (AFM) en de Nederlandse Vereniging van Banken (NVB) over een mogelijke oplossing. In Duitsland is ook, na overleg met de belanghebbende partijen, een alternatieve oplossing gevonden.

Wet op meldplicht datalekken

In de FKR-mailing van 10 maart 2017 is aandacht besteed aan dit onderwerp. Met ingang van 1 januari 2016 is de meldplicht datalekken toegevoegd aan de Wet Bescherming Persoonsgegevens. In juni 2018 zal deze wet verder aangescherpt worden. De aanscherping behelst procedures om datalekken te voorkomen. Twee invalshoeken:

1. Technisch; het beveiligen van computers en servers.
2. Organisatorisch; welke procedures dienen beschreven en gevolgd te worden.

De KNR laat een beveiligingsscan uitvoeren om te onderzoeken of voldaan wordt aan de eisen. Wanneer dit niet het geval is, zal gekeken worden welke acties ondernomen dienen te worden. Deze scan kan als basis dienen om de religieuze instituten te adviseren. Duidelijk is dat de scan met name gericht is op de beveiliging van persoonsgegevens zoals bijvoorbeeld patiëntendossier. Dit is voor de KNR en de religieuze instituten niet aan de orde.

Pilot Provincie Noord-Brabant

De KNR en de Provincie Noord-Brabant organiseren een vijftal bijeenkomsten die gericht zijn op het verbeteren van de exploitatie van de kloosters. Uitgenodigd zijn de zogenaamde Refugiekloosters in Noord-Brabant. Op 11 oktober 2017 is de eerste bijeenkomst bij de Kruisheren in Sint Agatha onder leiding van een tweetal trainers. Tijdens deze bijeenkomst zal de abdis van de Norbertinessen van Oosterhout vertellen hoe zij het proces om tot een eigen wijngaard te komen ervaren heeft en welke haken en ogen zij tegengekomen is. Ook zullen dan de andere, nog te bespreken, thema's bepaald worden. De ervaringen die in deze pilot opgedaan worden, zullen met alle religieuze instituten gedeeld worden. De KNR is de Provincie Noord-Brabant dankbaar dat zij bereid zijn een deel van de zogenaamde Essentgelden voor dit doel aan te wenden.

Energie voor Kerken

Het tarief voor 2018 wordt op korte termijn vastgesteld. De energieprijzen zijn iets gestegen ten opzichte van vorig jaar. Omdat afspraken gemaakt worden over grote volumes kan gezamenlijk een scherpe prijs afgesproken worden. Uiteraard wordt hierbij rekening gehouden met vergroening. Daarnaast zal een de pilot Energiescan worden opgezet. Een aantal kerken en kloosters zal benaderd worden om het energieverbruik in kaart te brengen. De ervaringen die in deze pilot opgedaan worden, zullen ten dienste van de andere religieuze instituten aangewend worden.

RDW

Het overschrijven van vervoersmiddelen blijft een hoofdpijndossier. Steeds weer blijkt dat de afspraken die met de RDW gemaakt zijn niet werken. Omdat zij hun afspraken niet nakomen, wordt het SRKK geconfronteerd met veel problemen. Zij krijgen alle mutaties en moeten maar uitzoeken bij welke parochie of religieus instituut de betreffende mutatie thuishoort. Dit is geen werkbare situatie. Omdat andere kerkgenootschappen hier ook last van hebben is besloten om hiervoor via het CIO aandacht te vragen en zo te proberen opnieuw in gesprek te komen met het RDW.

Overig

- Aanvraag (verlenging) verblijfsvergunning. Dit blijft een lastig punt. In de uitvoeringsregels is tegenwoordig opgenomen dat kerkelijke instellingen een jaarrekening, voorzien van een goedkeurende accountantsverklaring, moeten overleggen. Hierover is met de IND gesproken en voorlopig is overeengekomen dat het ook mogelijk is een jaarrekening met een beoordelingsverklaring te overleggen. Er zal desondanks ook een formeel bezwaar tegen deze nieuwe uitvoeringsregel worden ingediend. Het is namelijk niet redelijk dat deze verplichting alleen aan kerkelijke instellingen wordt opgelegd. De reden van deze verplichting is dat de IND grip wil krijgen op de toenemende stroom buitenlanders die vanuit Islamitische landen naar Nederland komt. Het is niet mogelijk om de verplichting tot het overleggen van een jaarrekening alleen op te leggen aan Islamitische organisaties. Daarom is ervoor gekozen deze verplichting aan alle kerkgenootschappen op te leggen. De religieuze instituten worden hierdoor echter voor onevenredig hoge kosten geplaatst.
- Modeljaarrekening. Er wordt door de KNR gewerkt aan een modeljaarrekening waarin het Patrimonium Stabile (PS) een plaats zal krijgen. De beschrijving van het PS is inmiddels klaar en zal aan de KAR voorgelegd worden. Na goedkeuring van de KAR zal het Bestuur KNR hier een beslissing over nemen.
- Verplichting arbodienst. Vooralsnog dienen alle werkgevers een contract af te sluiten met een arbodienst. Uitgezocht wordt of deze verplichting ook geldt voor hele kleine werkgevers. Voorlopig lijkt dit wel het geval te zijn.
- Prinsjesdag. Op Prinsjesdag zijn er niet veel zaken gepresenteerd die voor de religieuzen van belang zijn. Wel zijn er ontwikkelingen op het gebied van de zorgpremies en het eigen risico. Wel van belang is het inzetten van de vakbonden op 3,5% koopkrachtontwikkeling. Van de kant van de ondernemers wordt 3% als reëel gezien. De nieuw af te sluiten Cao-VVT kan dus duurder uitvallen wanneer de huidige afloopt in 2018.

Digitalisering

In het KNR-jaarplan 2017 is het onderwerp Digitalisering opgenomen. Binnen de FKR zal een proef gestart worden met papierloos vergaderen. Ook zal zo veel mogelijk digitaal verzonden worden zodat de postverzending verminderd kan worden. De aanvraagprocedure van PIN zal, waarschijnlijk geïntegreerd in de nieuwe website die voor 2018 gepland staat, gedigitaliseerd worden. Dit scheelt tijd en geld.

De heer Peters dankt de heer Crajé voor zijn toelichting. Er worden geen vragen gesteld. Vervolgens wordt het gebruik van de stemkastjes, die na de pauze zijn uitgedeeld, uitgelegd. De KNR wil graag onderzoeken of het gebruiken van stemkastjes toegevoegde waarde heeft en kan gelijk deze studiedag geëvalueerd worden. Er wordt een zestal vragen gesteld. De uitslag hiervan wordt niet zichtbaar gemaakt, maar zal gebruikt worden door de commissie COR en FKR bij de evaluatie van deze dag. De uitslag van de testvraag zal wel op het scherm verschijnen. De test vraag 'Welk cijfer van 1-10 geeft u de vergaderlocatie?' wordt beantwoord met een 8,26.

8. Sluiting

Br. Leonardo van Dijk sluit op zijn eigen wijze deze studiedag af. Als reactie op de uitgevoerde stemming op de vijf vragen over de beoordeling in cijfers over ervaringen van de aanwezige gasten stelt br. Van Dijk dat 'iets wordt ontvangen naar het zijn van de ontvanger'. Hij sluit als volgt af:

Er zijn dus verschillen in het ervaren, denken en beleven over de presentaties van vijf inleiders. Dat zal uiteraard ook het geval zijn over mijn afsluiting van deze dag. Ik zal het zo kort als mogelijk is doen want iets wat kort is en goed is twee keer zo goed. Mijn opdracht is: betekenisvol afsluiten van deze studiedag COR – FKR – KAR maar het moet gaan over Voltooiing, over Betekenisvol leven. En dan moet ik dat wat wij van Joop, Carlo, Els en Tom hebben gehoord ‘als Voltooiing betekenisvol afsluiten, waarbij er echter geen sprake kan zijn van ‘Voltooiing’ maar van nieuwe perspectief!

Joop Peters

Joop zegt in zijn opening dat betekenisvol afsluiten voor religieuzen tot aan hun dood een feit moet zijn, steunend op hun eigen netwerken. De COR-publicaties duiden daar steeds op; op de wisseling van product en van prijskaartje naar liefdevol zorg–geven. Hoe noemt Heiloo, DVD en witte jassen en de witte Tulp. Elke vorm van macht – ook zorgmacht – maakt mensen tot object. En zoals we vandaag enkele keren hebben gehoord: de mens, wie dan ook, is geen object. Leven zonder betekenis is geen leven; is vegetatie. En hij wijst op de verschraving, niet alleen in ouderenzorg maar ook maatschappelijk, in politiek en TV en robotisering.

Carol Leget

Beïnvloed door Thomas van Aquino en het Radboud–denken richt Carlo zich op ethiek – die volgens mij nooit voltooid kan zijn. Immers niets is, alles wordt. Ethiek gericht op hoop, aandacht, kwetsbaarheid, zingeving en waardigheid. Weg van de natuurwetenschappelijke richtingsverklaringen. Liever kijken en denken aan perspectief, aan binnen perspectief en buiten perspectief. Hij noemt daarvoor de betekenis van de vier lagen: feiten, beleving, inbedding en existentie/spiritualiteit. Nodig is ‘gedeelde samenleving’ met daarin intimiteit, uniciteit en gevoelsarbeid; een (kamer) laboratorium hoe we kijken en voelen naar elkaar. In het COR–nieuws van juni en augustus 2017 noemt hij de noodzaak van het stilstaan bij levensvragen en nieuwe zingeving. Hij mist de idealen van barmhartigheid en zorg voor de kwetsbaren. Hij legt relatie met religieuze vieringen. Barmhartigheid die grenzen heeft is geen barmhartigheid.

Els van Wijnbergen

Ik poog haar bijdrage samen te vatten zonder de hulp van het nonnetje dat Els zo terzijde stond. Els sluit in haar bijdrage – als docent ethiek – daar op aan. Carlo en Els denken beiden vanuit humanistiek. Els met een groot en breed onderzoek hoe het fenomeen ‘Voltooid’ leven te plaatsen. Zij ervaart daarin onvermogen en onwil en verlangens om het leven te beëindigen. Kenmerkend in haar ethiek is de onschendbaarheid van iedere mens, de waardigheid, de billijkheid en respect. Er is vaak geen binding meer. Wij zijn betekeniszoekende schepsels en religieuze ideeën moeten leiden naar mededogen. Els leest een paar gevoelige passages over bijzondere ervaringen. Het verlies van lichamelijke en erkenning wordt door de luisteraar vaak niet gehoord. Compassie is geen doe–modus. Immers een gedetailleerd plan is een uiting van faalangst. Het gaat om ‘luisteren’ en verbinden en dus om weerbaarheid en daardoor kwetsbaarheid. Zoals eenarmigen elkaar moeten helpen bij het applaudiseren. De Franciscanen blijken daarin goed te voltooien, in loslaten, aanvaarden en ‘zijn’. Ik noem daarbij de KNR–publicatie van de Commissie Toekomst religieus leven (TRL): ‘God heeft jou voor ogen’ waar staat: ‘Ieder verhaal is uniek’ en op de maand september 2017 op pagina 9 zegt Abt Lenglet OSB: ‘Ik kan nergens gelukkiger zijn’.

Tom Boesten

Ik ga niet in op duidingen van Tom over Hemel en Hel, Compostella en Pelgrimage, de Bergrede en het dragen van gestolen kleding. Wel dat Tom onder de aandacht brengt de juridische en economische punten van een religieus instituut tijdens de afbouw. Afbouw en beheer van haar geestelijk en materieel Erfgoed. Hij noemt en verklaart in dat voltooiingsproces – dat soms ontkent wordt – de punten:

1. Economie (en de materiele kant van religieuze instituut).
2. Canonieke regels en interpretaties onder andere ook giftenbeleid).
3. Draaiboek dat KNR bezig is te maken.
4. Wat is eigenlijk Voltooid?

Rondom het draaiboek noemt Tom nadrukkelijk de punten van charisma, bestuur, financiën en het inzetten van betrouwbare en externe deskundigen; hetgeen volgens mij in de komende tijd steeds meer zal vragen van bestuur KNR en het stafbureau, met consequenties voor. Bezieling, Binding, Bestuur/Beheer. Tom noemt ook kapittel (niet houden maar ‘vieren’) en nadrukkelijk het verschijnsel ‘Administrator’ wanneer er geen ‘hogere overste’ meer is die het religieuze instituut kan aansturen en de verschillen in het handelen diocesaan en Vaticaan. De Nederlandse ambassadeur (Prince de Bourbon) in het Vaticaan zegt hierover: ‘Het Vaticaan is spaghetti van instituties en conventies. Je moet er vooral geen haast mee hebben’. Voltooiingsproces is transformatie, is metamorfose en sociale relatie. Een proces van sensitiviteit en solidariteit. De vergankelijkheid van mijn religieuze instituut is meedogenloos. maar in de geschiedenis is het noodzakelijkerwijs een nieuw begin. Het heden heeft geen doel, de toekomst is ons doel.

Mari Platenburg

Ik ga niet in op het door Mari genoemde blauw van KNR (hemel?) en het rood van CZ (brandhaard?). Mari richt zich met Jochem op ‘verzekering voor religieuzen’. Ze noemen dat ‘Alles voor betere zorg’. Wij begrijpen dat hun presentatie niet ging over ethisch luisteren maar om eigen risico’s. En we weten: structuur is nodig om flexibel te kunnen zijn. Vandaar de sheets over: collectief, basis, aanvulling, vergoeding, missionarissen en feitelijke cijfers. Maar we weten ook: ‘bij een stijgende lijn is er sprake van een hellend vlak’ en in die zin is het jammer dat ik het niet kan laten om met een zeker cynisme aan de toehoorders te laten zien uit het Financieel Dagblad: ‘Het O.M. gaat de gefraudeerde zorgverleners en verzekeraars aanpakken’ (18 juli 2017) en: ‘De zorg is een walhalla voor fraudeurs’ (11 sept. 2017).

Jeroen Crajé

En dan Jeroen die alles weet van Religious Governance – waar Joop Peters over sprak – en die middels de stemkastjes heeft geprobeerd een indruk te krijgen hoe de toehoorders en vragenstellers de studiedag hebben ervaren. Ik weet niet of het terecht is dat ik de vraag stel: hoe – aan de hand van de gepresenteerde sheets van Jeroen over actualiteiten – betekenisvol de ANBI is en Datalekken en LEI en RWD en digitalisering. Waarbij overigens de Pilot Provincie Brabant toch ook gezien kan worden dat, wat al in de studiedagen COR – FKR in 2015 en 2016 is geopperd en besloten in uitvoering is:

- Niet stilstaan, brug zijn, niet versperren.
- Religieuzen zijn grensgangers en Erflaters (Piet Leenhouders).
- Toekomst en gewenste waarheid worden samen gemaakt.
- Het in kaart brengen van levensvragen met het oog op de ander, om betekenisvol te zijn.

Over de antwoorden op de gestelde vragen van de toehoorders kan ik geen samenvatting geven. Mijn afsluiting is in feite niets anders dan mijn interpretatie over wat is gezegd en gepresenteerd; het kan niet anders. Met dank voor uw geduld en incasseringsvermogen.

Nadat aan de beide voorzitters bloemen zijn overhandigd danken br. Van Dijk en de heer Peters alle aanwezigen op deze studiedag voor hun betrokkenheid en inbreng, nodigen iedereen uit voor een borrel in de serre en wensen iedereen een behouden thuisreis.

Nita van Bergen
16 november 2017